

पुरुषांची लैंगिकता
आणि
पुरुषी अस्मितेची
जडपाघडण

‘तथापि’ (पुणे) या संस्थेने आयोजित
केलेल्या व ‘अभिव्यक्ति’ (नाशिक) या
संस्थेच्या सहकार्याने सिध्द झालेल्या
दुसऱ्या कृतिस्त्राया अहवाल.

२७ ते २९ एप्रिल २००१,

स्थळ : लेस्ली सॉलनी सेंटर, देवळाली,
नाशिक

मूळ (इंग्रजी) अहवाल - मंगेश कुलकर्णी

अनुवादक - कुंदा कुलकर्णी

‘लैंगिकता आणि पुरुषी अस्मिता’ तसेच स्वास्थ्यपूर्ण व समानतेवर आधारित लिंगभाव- संबंध समाजात प्रस्थापित करणे यांच्या अनुषंगे पुरुष आणि मुलग्यांना सोबत घेऊन काम करण्याची निकड ही ‘तथापि’ (पुणे) या संस्थेने आयोजिलेल्या काही बैठक आणि कृतिसत्रे यांमागची प्रमुख प्रेरणा आहे. या प्रयत्नांद्वारे अनेक संबंधित प्रश्न आणि गरजा पुढे येत आहेत.

मार्च २००० मध्ये पुणे येथे याच विषयावर भरविलेल्या पहिल्या बैठकीमध्ये २७ सदस्यांनी भाग घेतला होता. या बैठकीच्या पाश्चिमीवर सदर कृतिसत्र आयोजित करण्यात आले. ‘तथापि’ या संस्थेच्या पुढाकाराने आणि ‘अभिव्यक्ति’ या संस्थेच्या सहकार्याने हे कृतिसत्र नाशिक जवळ देवळाली येथील ‘लेस्ली सॉनी सेंटर’ मध्ये संपन्न झाले. शुक्रवार संध्याकाळ ते रविवार दुपार (२७-२९ एप्रिल २००१) हा या कृतिसत्राचा कालावधी. सहभागी सदस्यांना पुण्याच्या बैठकीचं इंग्रजी अहवाल पाठविला होता. अहवालाचा ‘अभिव्यक्ति’ने केलेला मराठी अनुवाद कृतिसत्राच्या प्रारंभी सदस्यांना देण्यात आला.

कृतिसत्राची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली;

अधिक पुरुष सदस्यांना सहभागी करणे, तसेच विषयानुरूप अनुभवाचा अधिक मोठा पट सादरकरणे;

प्रस्तुत अनुभव, संसाधने व अंतर्दृष्टी यांच्या देवाणघेवाणीची प्रक्रिया चालू ठेवणे; आणि

प्रामुख्याने मुलगे आणि तरुण यांच्यासाठी ‘अभ्यासक्रम’ तयार करण्यावर भर देणे.

कृतिसत्राच्या अपेक्षित फलश्रुतीमधल्या काही ठळकबाबी पुढीलप्रमाणे:

एक प्राथमिक, सर्वमान्य दृष्टीकोन विकसित करणे;

सध्या चालू असलेल्या कार्याचे मूल्यमापन; आणि

पुढीलवाट चालीची दिशा ठरणे व त्यासाठी धोरण आखणे.

देवळाली येथील कृतिसत्रात सहभागी झालेल्या ३० सदस्यांमध्ये कार्यकर्ते, प्रशिक्षक, अध्यापक आणि संशोधक यांचा समावेश होता. २१ सदस्य महाराष्ट्रातून तर उर्वरित सदस्य दिल्ली, मध्यप्रदेश, गुजरात आणि तामिळनाडू येथून आले होते.

सहभागी सदस्यांच्या आस्थेचे प्रश्न व दृष्टीकोन

आपापले अनुभव व आस्थेचे प्रश्न यांची देवाणघेवाण करित असताना सभासदांनी 'पुरुषांची लैंगिकता व अस्मिता' याविषयासंबंधी विविध दृष्टि कोन व्यक्त केले.

पारंपरिक पुरुषी दृष्टिकोनांचे आपल्या समाजात होत असलेले पध्दतशीर दृढीकरण, तसेच लैंगिकतेच्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ मार्गदर्शकांची उणीव यांविषयी हरीश सदानी ('मावा', मुंबई) यांनी खेद व्यक्त केला. परिणामी 'एच.आय.व्ही.' च्या प्रसारासाठी समसंभोगी व्यक्ती आणि देहविक्रयाद्वारे उपजिविका करणाऱ्या व्यक्ती यांना दोष देणे यांसारख्या अर्ध्याकच्च्या कल्पना आणि चुकीची माहिती पसरते याकडे त्यांनी लक्ष वेधले. पुरुषी अस्मितेला बहुविध परिमाणे असून तिला एकांगी दृष्टि कोनातून पाहणे टाळले पाहिजे असे ठामप्रतिपादन त्यांनी केले. तसेच हिंसा ही पुरुषांची मक्तेदारी नाही. स्त्रियांची देखील हिंसात्मक प्रवृत्ती असते; फक्त ती केवळ शारीरिक स्वरूपाची नसून इतर अनेक रूपे धारण करते. पुरुष जात्याच हिंसक असतात असे बहुधा गृहित धरले जाते ते चुकीचे आहे. पुरुषांना, खास करून मुलगे आणि कुमार यांना चांगले आदर्श (role models) उपलब्ध नसतात. त्याचप्रमाणे आपले प्रश्न मांडण्यासाठी आवश्यक अशा संधी, व्यासपीठे त्यांना लाभत नाहीत. पुरुष आणि स्त्रिया यांमध्ये सुसंवाद साधण्याच्या हेतूने असे व्यासपीठ निर्माण करण्याचा एक प्रयत्न म्हणजे 'मावा' आणि 'पुरुष उवाच' (पुणे) यांच्या सहकार्याने निघणारे 'पुरुष स्पंदन' हे वार्षिक प्रकाशन. अनुज कपिलाश्रमी ('समा', नवी दिल्ली) यांच्या मते लिंगभाव, चरितार्थाची साधने आणि इतर प्रस्तुत सामाजिक घटकांच्या संदर्भात लैंगिकतेकडे पाहिले पाहिजे, जेणे करून सत्संबंधांच्या गुंफणीत तिचे स्थान निश्चित करता येईल. पितृसत्ताक रचिते (patriarchal constructs), तसेच कुमारीशी समागम केल्याने लैंगिक रोग बरे होतात अशासारख्या संबंधित अंधश्रद्धा, दूर करण्यासाठी खुल्या व्यासपीठांची गरज आहे. लैंगिक प्रशिक्षण देणाऱ्यांनी स्वतःच्या लैंगिकतेविषयी ज्ञान तसेच जागरूकता जोपासली पाहिजे असेही त्या म्हणाल्या.

श्रीलक्ष्मी ('रुवसेक', तामिळनाडू) दलितांबरोबर काम करतात. प्रजनन आरोग्यविषयक कार्यक्रमांमध्ये पुरुषांना सहभागी करण्याची निकड त्यांनी अधोरेखित केली. पुरुष आणि स्त्रिया यांचे एकत्रितपणे प्रबोधन झाले पाहिजे. असा संवाद सुरू करण्यासाठी आणि चालू ठेवण्यासाठी जबरदस्त सांस्कृतिक व मानसिक अडथळे पार करावे लागतील. पौगंडावस्थेतील मुले व मुली यांना लैंगिकता/लिंगभाव यांविषयी शिक्षण

देणे विशेष महत्त्वाचे आहे. प्रशिक्षक आणि शिक्षक यांनी चोहोबाजूनी होणाऱ्या विरोधावर मात करणे गरजेचे आहे. शालेय व्यवस्थापन आणि शासन यांच्याकडून होणारा विरोधही यात गृहीत आहे. श्रीलक्ष्मी यांची सहकारी ए. कुमार यांनी सदर क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांना कोणत्या अडचणींना तोंड द्यावे लागते ते निदर्शनास आणून दिले. स्त्री पुरुषांच्या प्रचलित अलगीकरणामुळे पुरुषांना पत्नीच्या उपस्थितीत मोकळेपणाने बोलणे कठीण जाते. भावनिक कोंडमान्यामुळे प्रारंभीचा प्रतिसाद अत्यल्प होता. परंतु हळूहळू लैंगिक आरोग्यविषयक समस्यांच्या संदर्भात त्यांच्यामध्ये मोकळेपणा आला.

कार्यकर्त्यांनी, विशेष करून तरुण कार्यकर्त्यांनी अशा समस्या हाताळण्याऐवजी डॉक्टरांनी त्या हाताळणे या लोकांना अधिक पसंत असते. पण हा दृष्टिकोन ही बदलत आहे, असे त्यांनी सांगितले.

प्रसाद तोरस्कर (एम्. पी. डब्ल्यू, बृह-मुंबई महानगरपालिका) म्हणाले की लैंगिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या त्यांच्या अनुभवातन मुली आणि मुलगे यांच्या प्रतिसादांमधील काही महत्त्वाचे फरक त्यांना जाणवले. मुलींना वाट ते की छेड छेड, शरीराविषयी माहिती (शरीर साक्षरता) यांसारख्या समस्यांबद्दल त्या पालकांशी किंवा शिक्षकांशी मनमोकळेपणाने बोलू शकत नाहीत. याविषयी मुलांचे देखील प्रबोधन करावे अशी आग्रहाची सूचना मुलींनी केली. परंतु मुलांशी संवाद साधणे सोपे नव्हते आणि मुलगे त्याबाबत फार उत्सुकही नव्हते. लाला जाधव (महात्मा फुले संस्था, बीड) ऊस-कामागारांमध्ये काम करतात. ते म्हणाले की हे कामगार लैंगिक शिक्षणाविषयी उदासीन होते. त्यांच्यावरील कामाचे प्रचंड अेष्टे हे याचे मुख्य कारण होय.

संपत काळे (आर.एस्. सी. डी., पुणे) लैंगिक शिक्षणप्रसाराच्या उद्देशाने आयोजित केलेल्या महाविद्यालयीन युवक शिबिरांबद्दल बोलले. अशा गटमध्ये सामान्यतः मुले आणि मुली दोघेही संकोचतात. यासारख्या शिबिरांतर्गत सहसा उपस्थित केलेल्या प्रश्नांमध्ये हिंसा, प्रसार माध्यमांचा खास करून ग्रामीण समाजावर होणारा दुष्परिणाम इत्यादी प्रश्नांचा समावेश असतो. दुर्दैवाने, लैंगिकतेशी निगडितमाहितीवर सामाजिक निर्बंध आहेत आणि तरुण-तरुणींमधील मनमोकळ्या संवादाला विरोध होतो. या विषयावरील शास्त्रीय माहिती आणि संसाधनं ही सहज उपलब्ध नाहीत. समवयस्क गटंमधील विधायक वैचारिक देवाणघेवाण यासंदर्भात उपयुक्त ठरेल. मुलांना जिज्ञासा आहे पण माहिती मिळवणे सुलभ नाही; शिवाय त्यांच्यावर दडपणे व निर्बंध आहेत. ग्रामीण भागांमध्ये शहरी कार्यकर्त्यांकडे सुध्दा संशयाने बघितले जाते.

हरीश पटेल ('सारथी', जि. पंचमहाल, गुजरात) यांनी १४ ते २१ या वयोगट मधील मुलांबरोबर काम करताना आलेल्या अनुभवांचे निवेदन केले. त्यांच्यापैकी काही जण शाळेत/महाविद्यालयात जात होते. शरीर साक्षरता, आरोग्य, लिंगभावविषयक जाणीव-जागृती यांच्याशी संबंधित या शैक्षणिक कार्यक्रमांतर्गत एक हजारहून अधिक पौगंडावस्थेतील मुले होती. कार्यक्रमात सहभाग घेणाऱ्यांमध्ये एक दुवा निर्माण करून त्यातून शिकणे अधिक सोपे करण्यावर भर देण्यात आला. अभ्यासक्रमातील काही ठळक विषय पुढीलप्रमाणे: पुरुषी अस्मितेची जाणीव, शारीरिक सुखे, संततिनियमन, आणि लैंगिक व्यवहारातून पसरणारे रोग.

हरीशचे सहकारी चिन्मय देव्रथ यांनी त्यांनाही या अडचणींना तोंड द्यावे लागल्याचे सांगितले. प्रारंभीच शिक्षकांनी दर्शविलेला विरोध; तरुण प्रशिक्षकांना मिळालेला नकारात्मक प्रतिसाद; शाळेत न जाणाऱ्या मुलांना बोलते करताना आलेल्या तीव्र समस्या; लिंगनिश्चिती (sex-determination), मासिक पाळी आणि संततिनियमन (उदा. निरोध व नसबंदी) यांसारख्या बऱ्याच महत्वपूर्ण बाबीसंबंधी सार्वत्रिक गैरसमजुती (शाळेत जाणाऱ्या व न जाणाऱ्या अशा दोन्ही गटांत प्रचलित) आणि अज्ञान. त्या भागातील आदिवासींच्या समस्यांबद्दल बोलताना ते म्हणाले की वेळेच्या आणि जागेच्या अभावी पति-पत्नींमध्ये संवादच नव्हता. दारिद्र्य, स्थलांतर आणि आजारपण या समस्या फार मोठ्या प्रमाणावर त्यांना भेड सवतात. कामाच्या जागी होणारे लैंगिक शोषण हा आदिवासी स्त्रियांपुढे चा एक गंभीर प्रश्न आहे.

विद्वत् प्रभू (मुंबई - स्थित सेक्सॉलॉजिस्ट) यांनी व्हायाग्राच्या बेबंद वापरपासून ते घट स्फोटक्या वाढ त्या टक्केवारीला कारणीभूत असलेल्या विवाहपूर्व मार्गदर्शनाच्या अभावापर्यंतच्या लैंगिकतेच्या क्षेत्रातील वाढत्या समस्यांवर प्रकाश टाकला. इंटरनेट द्वारा सल्लामसलतीच्या आपल्या अलीकडील अनुभवांच्या आधारे त्यांनी सांगितले की या उपक्रमात महाविद्यालयात जाणाऱ्या मुली जास्त भाग घेतात. या मुलींच्या प्रश्नांवरून सदर गटात विवाहपूर्व लैंगिक संबंध किती मोठ्या प्रमाणावर आढळतात हे सरळ दिसून येते. बरेच महाविद्यालयीन विद्यार्थी देहविक्रय करणाऱ्या स्त्रियांकडे नियमित जातात असे दिसते. यातून त्यांना एच. आय. व्ही. ची लागण होण्याचा धोका संभवतो. विवाहित दांपत्यांना ज्या लैंगिक समस्या भेड सवतात त्यांचाही त्यांनी उहापोह केला. पुरुषांच्या आणि स्त्रियांच्या परस्पर पूरक, तरीही वेगळ्या लैंगिक गरजांतून निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर त्यांनी भर दिला. उदाहरणार्थ, पुरुषांपेक्षा स्त्रियांच्या लेखी योनी-केंद्रित संभोग खूपच गौण आहे. पतिपत्नींमध्ये संवाद नसल्याने यासारखे भेद दुर्लक्षिले जातात.

लैंगिकतेच्या क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानता म्हणजे सारखेपणा असा अर्थ घेता येत नाही. लैंगिक शिक्षणातून ही बाब तरुणांच्या मनात बिंबवली पाहिजे. मुलांसाठी आणि मुलींसाठी अनुक्रमे पुरुष सल्लागारांची आणि स्त्री सल्लागारांची नेमणूक महत्त्वाची आहे असेही प्रतिपादन त्यांनी केले.

राहुल रॉय (दिल्ली-स्थित चित्रपट निर्माता) म्हणाले की पूर्वी शाळेतील मुले-मुली अजिबात एकमेकांत मिसळत नसत. आता परिस्थिती सुधारली आहे. लिंगभावविषयक बदलत्या संबंधांच्या पार्श्वभूमीवर त्यांनी अधिक गहन समस्या मांडल्या. हे बदल पुरुषांना कसे हितावह ठरू शकतील? जीवनातील विविध प्रसंगांतून मिळालेले अनुभव व्यक्त करण्यासाठी आणि संवाद साधण्यासाठी आवश्यक अशी भाषा त्यांच्याकडे नसल्याचे दिसते. अशी भाषा कशी घडवा येईल? इतरांचे म्हणणे आस्थेने समजून घेण्याची क्षमतादेखील पुरुषांनी विकसित केली पाहिजे. पुरुषांमध्ये संवाद घडव्यास पोषक असं व्यासपीठ आपण निर्माण करू शकू का? पुरुषांचे स्त्रियांच्या चळवळीशी असलेले नाते आनुषंगिक असावे की पूरक ?

मधबिका नायक (आय. सी. आर. ड ब्यू., नवी दिल्ली) यांनी त्यांच्या संस्थेने हाती घेलेल्या कौटुंबिक हिंसेवरील संशोधन -प्रकल्पाचे स्वरूप सांगितले. ही समस्या सोडविण्यासाठी पुरुषांच्या सहभागातून सामुदायिक संवादाला प्रारंभ करणे आवश्यक असते कारण विशेषतः अशा हिंसेच्या संदर्भातील बाबी सहसा छुप्या किंवा अस्पष्ट असतात. पुरुषत्वाची अहिंसक किंवा हिंसेव्यतिरिक्त रूप पाहणंही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या संदर्भात पुरुषत्वाच्या विविध स्तरांची आणि आविष्कारांची उकल करणे महत्त्वाचे आहे, यावर त्यांनी भर दिला. उदा. व्यक्तिगत आणि सामूहिक जाणिव, समजुती, दृष्टीकोन, मापदंड / आदर्श, आचरणाच्या आणि अभिव्यक्तीच्या विविध तऱ्हा ज्यांतून पुरुषत्व आकार घेत असते. पुरुषी अस्मितेच्या जडणघडणीत शरीर आणि लैंगिकता यांची भूमिका सार्वत्रिक आहे, तर जात व राजकारण यांच्या प्रभावात खूप विविधता आढळते. पुरुषत्वाची सखोल जाण घेण्यासाठी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांतील परस्परसंबंध तसेच व्यक्तिगत अनुभव आणि सामाजिक पर्यावरण यांच्यातील परस्पर विरोध नीट समजून घेणे आवश्यक आहे. यासाठी विश्लेषणाची व्यापक चौकट आखली पाहिजे आणि संशोधकाच्या पूर्वग्रहाचे भान बाळगणे गरजेचे आहे.

मंगेश कुलकर्णी (अधिव्याख्याता, श्री.ना.दा.ठा.महिला विद्यापीठ, मुंबई) म्हणाले की मुळात ते राज्यशास्त्र या विषयाचे अभ्यासक असून लिंगभावविषयक

अध्ययनाचा एक भाग म्हणून 'पुरुष - अभ्यास' या विषयात त्यांना रस आहे. 'न्यू क्वेस्ट' (समाज व संस्कृती यांच्या अभ्यासाला वाहिलेले आंतरविद्याशास्त्रीय नियतकालिक) आणि 'फोरम फॉर द स्ट डीऑफ इंडियन मॅस्क्यूलिनिटीज' हा इंटरनेट वील चर्चा गट यांद्वारे पुरुषत्वाच्या विविध पैलूवरील गंभीर विचारविनियमासाठी एक पोषक व्यासपीठ निर्माण करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. १९९८ ते २००० दरम्यान ते 'न्यू क्वेस्ट' च्या संपादनात सहभागी होते तर १९९९ मध्ये त्यांनी 'फोरम' सुरु केला. पुरुषत्वाच्या जड गण्डणीचेसखोल आकलन, व्यापक राजकीय संरचना आणि प्रक्रिया यांमधले पुरुषत्वाचे स्थान समजून घेणे आणि पुरुषांच्या जीवनात सुयोग्य बदल घडवू आणण्यास आवश्यक असे कार्यक्रम आखणे यांमध्ये त्यांना विशेष रस आहे.

गणेश मांडेकर (अभिव्यक्ति, नाशिक)यांनी लैंगिकता/लिंगभाव शिक्षणाच्या क्षेत्रातील बदलत्या दृष्टीकोनांचे भान ठेऊन अचूक ज्ञानप्रसार करण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. संवेदनाक्षम त्राबी शांत चित्ताने आणि सडेतोड पध्दतीने हाताळल्या पाहिजेत. मुख्य म्हणजे पुरुषांना पटवू दिले पाहिजे की लिंगभावाशी निगडित प्रश्न त्यांच्याही आस्थेचे आहेत. मांडेकर यांच्या सहकारी प्रीती नेवकर म्हणाल्या की कुमारांच्या प्रशिक्षणातील सहभागातून त्यांना स्वतःला लैंगिक शिक्षणाबद्दलचा अनुभव मिळाला. या संदर्भात स्त्रिया पुरुषांच्या तुलेने अनुभव जास्त मोकळेपणाने मांडतात आणि त्यांची देवाणघेवाण अधिक प्रमाणात करतात असे त्यांना दिसून आले. परिणामकारक सहभागासाठी प्रशिक्षकांनी विविध माध्यमे/पद्धती (कठपुतळ्या इ.) वापरली पाहिजेत. प्रशिक्षकांमध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या जास्त होती. प्रशिक्षिका मुलगांना कितपत परिणामकारकरित्या शिकवू शकतील असा प्रश्न त्यांना पडतो.

अरुण डोलके ('ओपन सीक्रेट', नागपूर) यांनी सांगितले की ते लैंगिकता-शिक्षणाशी संबंधित प्रश्नांवर शाळांमधून काम करित आहेत. मूल्य शिक्षणामध्येच लैंगिक शिक्षणाचा अंतर्भाव करता येईल का असा मुद्दा त्यांनी उपस्थित केला.

शांता साठे (पुणे-स्थित राज्यशास्त्र-अभ्यासक) यांना लैंगिकता शिक्षण कार्यक्रमांचा प्रदीर्घ अनुभव आहे. आयोजक, प्रशिक्षक आणि कुमारवयीन प्रशिक्षणार्थी यांचा विचार करून अशाप्रकारच्या कार्यक्रमांसाठी तीन पातळ्यांवरील अभ्यासक्रम आखण्यात यावा असे त्यांनी सुचविले. पालक आणि शिक्षक यांनाही अशा कार्यक्रमांचे महत्त्व समजावून त्यांचा सहभाग मिळविण्याची गरज आहे. मुलगांच्या आणि मुलींच्या गटांसाठी अनुक्रमे पुरुष व स्त्री प्रशिक्षक नेमावेत. त्याचबरोबर संमिश्र गट -चर्चा देखील

उपयोगी होतील. 'पुरुष-मुक्ती'चा पाठ पुगवा करण्याची निकडही त्यांनी अधोरेखित केली.

या संदर्भात पुरुषी लैंगिकतेशी निगडि तखालील बाबी ध्यानात घेतल्या पाहिजेत

१. गैरसमजुती आणि महितीचा अभाव,
२. पुरुषत्व सिध्द करुन दाखविण्याच्या अट्टाहासातून उदभवणारी चिंता,
३. लैंगिकतेच्या संदर्भात भावनिक नातेसंबंध व विशेष करुन जवळीक (intimacy) यांचे महत्व विशद करणे, आणि
४. पुरुषांच्या सामाजिकरणाचे टीकात्मक परीक्षण करुन त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्यांची छाननी आणि निराकरण करणे.

वरील समस्यांची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे : भरीव कामागिरी करुन दाखिवण्याचे दडपण, दुपदरी साचेबंदं प्रतिमांचा (आक्रमक पुरुष विरुध्द नम्र स्त्री) प्रादुर्भाव, इत्यादी. स्त्री-पुरुष नात्यातील सूक्ष्म छटा आणि सौंदर्य यांचा आस्वाद घेता आला पाहिजे. मानवी लैंगिकतेच्या व्यापक संकल्पनेकडे वाट चाल करणे आवश्यक आहे.

तुलसी परब (औरंगाबाद-स्थित लेखक) यांनी असे मत व्यक्त केले की 'तथापि' ने सदर विषयावर आयोजिलेली पहिली बैठकसत्ता आणि हिंसा यासंबंधीच्या प्रश्नांवर केंद्रित झाली होती. तर सध्याचे कृतिसत्र अधिक खुले व व्यापक वाटते. अधिकाधिक सुसंवाद हा कुटुंबातील हिंसेचे निराकरण करण्याचा मार्ग आहे, असे ते म्हणाले. मात्र या संदर्भात स्त्रीवादाचा उदय, कमावत्या स्त्रियांच्या संख्येत झालेली लक्षणीय वाढ व परिणामी स्त्रियांमध्ये वृद्धिंगत झालेली स्वाभिमाना, आग्रही वृत्ती या घटकांचे महत्व जाणले पाहिजे यावर त्यांनी भर दिला.

स्वाती पोंगुलेंकर (डब्ल्यू. सी. एच्. पी., बृहन्मुंबई महानगरपालिका) यांनी 'स्त्रीरोगांची बाधा झालेल्या महिलांचे नवरे' या विषयावरील एका अभ्यासाची चर्चा केली आणि अशा जोडप्यांचे उचित प्रतिसाद जाणून घेण्यासाठी दाखविलेल्या 'हरीभरी' या चित्रपटाचा उल्लेख केला. त्या म्हणाल्या की बृहन्मुंबई नगरपालिका कार्यक्रमातील पुरुष आरोग्य-कार्यकर्त्यांचे लिंगभावविषयक प्रबोधन करण्यात येत आहे. या कार्यकर्त्यांची प्रवृत्ती अशा प्रयत्नांना विरोध करण्याची आहे ते का याचे त्यांना नवल वाटते. धर्म, लैंगिकता व पुरुष यांच्या परस्परसंबंधांतून अनेक क्लेशकारक समस्या उद्भवतात असे त्या म्हणाल्या. झोपडपट्टीतील कमगारवर्गीय पुरुषांना संघटित करणे अवघड असून

वैयक्तिक प्रकरणे हाताळणे हा अधिक सुलभ पर्याय असू शकेल असे मत त्यांनी व्यक्त केले. त्यांनी मांडलेल्या इतर बाबी अशा : संततिनियमनात, विशेषतः नसबंदीच्या संदर्भात पुरुषांचा सहभाग मिळविण्याची स्त्रियांना जाणवणारी गरज, आणि सामान्य लोकांशी लैंगिकतेविषयी चर्चा करतांना योग्य, सोपी परिभाषा वापरण्याचा प्रश्न.

नितिन परांजपे 'अभिव्यक्ति', नाशिक म्हणाले की पुरुषत्व सिध्द करण्याच्या अट्ट हासातून उद्भवणारी चिंता कमी करण्यासाठी योग्य स्त्री-पुरुष सहकार्याची मदत होऊ शकेल. लैंगिकतेसंबंधीची प्रचलित भाषा पुरुषप्रधातनेचे प्रतीक असून ती पुरुषी वर्चस्वच व्यक्त करते असे मत त्यांनी नोंदविले.

मीरा सद्गोपाल ('तथापि', पुणे) म्हणाल्या की प्रजनन आरोग्य संबंधीचे शिक्षण जास्तकरून स्त्रियांवर केंद्रित झाले आहे. परिणामी स्त्रियांनी पुरुषांच्या सहभागाची मागणी केली. या क्षेत्रात, विशेषतः संततिनियमनाच्या संदर्भात पुरुषांना त्यांची जबाबदारी उचलण्यास कसे प्रवृत्त करता येईल? हा प्रश्न खास महत्वाचा आहे कारण निसर्गाने त्यांना जवळजवळ आयुष्यभर पुनरुत्पादन क्षमता बहाल केली आहे. ईशान्य भारतात पुरुषांनी प्रसूतीच्या वेळी मदत करण्याचा रिवाज आहे; प्रसूती अवघड होत असल्यासच सुईणीला बोलावण्यात येते, असे राहूलने सांगितले. गुजरातच्या काही भागांमध्ये पुरुष सुईणीचे काम करतात.

रेणू खन्ना ('सहज', बडोदा, गुजरात) स्त्री-आरोग्याशी संबंधित कार्याच्या दूरगामी परिणामांविषयी बोलल्या. 'ए.एन्.एम्. संचे प्रशिक्षण ब-यापैकी यशस्वी झाले. मात्र 'एम्.पी. डब्ल्यू' बाबतचा अनुभव फारसा उत्साहवर्धक नव्हता. आता परिस्थिती बदलत असून 'एम्.पी. डब्ल्यू' मध्ये जाणीव जागृती करण्याची गरज आहे. त्यांनी पुढीलप्रमाणे प्रश्न उपस्थित केले : वृद्ध पुरुषांच्या संदर्भात काम करण्यासाठी कोणत्या कोणत्या कार्यप्रणालींची गरज आहे? प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याची सर्वाधिक परिणामकारक पध्दत कोणती? बडोद्याच्या एम्.एस्. विद्यापीठ तील स्त्री-अभ्यास केंद्राने 'स्त्रिया आणि आरोग्य समर्थन' या विषयावर आयोजिलेल्या कार्यक्रमांतर्गत पुरुषांना सहभागी करून घेण्यासाठी एक मोहीम समाविष्ट आहे. यातून साध्य झालेल्या गोष्टींचे मूल्यमापन केले पाहिजे. आरोग्य संशोधक व कार्यकर्ते यांच्यासाठी एक आचारसंहिता तयार करण्यात आली आहे. पुरुषी लैंगिकतेच्या संदर्भातील कार्यासाठी यासारखी आचारसंहिता विकसित केली पाहिजे. यातून हे कार्य दात्यांच्या इच्छेनुसार आणि यांत्रिकपणे राबविले जाते अशासारख्या शंका दूर होतील.

ऑड्रीफर्नांडीस ('तथापि', पुणे) यांनी अशी माहिती दिली की महाराष्ट्र तील प्रजननक्षम वयोगट तील महिलांच्या मृत्यूची कारणे तपासली असता त्यांपैकी ४५ टक्के महिलांचा मृत्यू कौटुंबिक हिंसाचारातून घडल्याचे दिसून येते. हिंसाचारास पुरुषदेखील मोठे याप्रमाणात बळी पडतात. पण त्यांच्या मृत्यूस रस्त्यावरील अपघात, तंटे यांसारखे घट कमुखत्वे करून कारणीभूत ठरतात. तरुण पुरुषांमधील बेकारीच्या गंभीर समस्येबाबत ठोस उपाय योजना करणे गरजेचे आहे, खास करून अशासाठी की उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण यांनी ही समस्या अधिक उग्र बनविली आहे.

दिनेश शर्मा ('एकलव्य' फील्ड सेंट र, देवास, मध्य प्रदेश) यांनी सरकारी शाळांमधून आरोग्य शिक्षण कार्यक्रम राबविण्याविषयीचे आपले अनुभव सांगितले. प्रारंभीच्या सहभागी गटामध्ये इयत्ता सहावीतील मुली होत्या; मात्र कालांतराने मुलांनीदेखील यासारख्या शिक्षणाची मागणी केली. मुलगांबरोबर काम करणे अधिक कठीण आहे. सध्या अस्तित्वात असलेले सहकार्यसंबंध आणि विश्वासाची नाती यांच्या आधारे पुरुषांसाठी योग्य अशी व्यासपीठे कशी निर्माण करता येतील हा या संदर्भातला व्यापक प्रश्न आहे. म्हणून सदर कार्यक्रमात कबीर गटाना सहभागी करून घेण्यात आले. या गटांमधील भिस्त मौखिक परंपरेवर असून ते कबीर हा एक आदर्श पुरुष होता यावर भर देतात. पारंपारिक वैदू, लैंगिक रोगांवरील औषधांचे विक्रेते, लैंगिक विषयांवरील बाजार पुस्तके त्याचप्रमाणे जीवशास्त्रीय पाठ्युस्तकेदेखील तपासून पाहणे आवश्यक आहे.

प्रसन्ना इन्वल्ली 'सुसंवाद', पुणे यांनी वरील चर्चेचा आढावा घेतला. त्यावेळी त्यांनी खालील मुद्द्यांवर भर दिला. पुरुषांच्या लैंगिकतेची निगडित प्रश्नासंबंधी काम करताना संवाद साधणे आवश्यक आहे. यासाठी पुरुष कार्यकर्त्यांची तसेच जिथे साचेबंद पुरुषी प्रतिमांना तडा देता येईल आणि पुरुषांच्या व्यथा परिणामकारकरीत्या हाताळल्या जातील अशा व्यासपीठांची गरज आहे. ज्यातून ठोस उपाय योजना घडविणे शक्य आहे अशा पुरुषांनी आणि पुरुषांसाठी करावयाच्या प्रस्तुत संशोधनाला उत्तेजन देणे महत्त्वाचे आहे. यासारख्या सैध्दांतिक आणि व्यावहारिक खटाटोपांतून पुरुषांना कसा लाभ होईल हे स्पष्ट केले पाहिजे. लिंगभावविषयक प्रश्न ही काही स्त्रीवाद किंवा स्त्रिया यांच्यापुरती मर्यादित बाब नव्हे : पुरुषत्वही तेवढेच महत्त्वाचे आहे, ही जाणीव अभ्यासक्रमांत प्रतिबिंबित झाली पाहिजे आणि तिच्यातून लैंगिकतेच्या निरोगी, समावेशक संकल्पनेवर आधारित व्यवहाराकडे वाटचल करण्याच्या प्रक्रियेत पुरुषांचा सहभाग वाढला पाहिजे. परिणामकारक संवादासाठी लैंगिकतेविषयीची बोलीभाषा आणि शास्त्रीय भाषा यांमधील

दरी बुजविणे आवश्यक आहे. पुरुषी लैंगिकतेशी संबंधित कार्यासाठी आचारसंहिता घडविणे ह एक नव्याने पुढे आलेला मुद्दा होय.

रेणू म्हणाल्या की आनंद, दुःख आणि इच्छा यांचे आदान प्रदान करण्यासाठी पुरुष आणि स्त्रिया ज्या शरीर आणि इतर माध्यमांचा उपयोग करतात त्यांचा शोध घेण्याची गरज आहे.

अनिल अरोर १, (पुणे - स्थित पत्रकार) म्हणाले की शासन, कायदा आणि विशेष करून पोलिस हे सर्व जवळीकीच्या (intimacy) निर्वेध अभिव्यक्तीला मारक ठरतात. उदाहरणादाखल त्यांनी मुंबईतील प्रेमिकांचे समुद्रकिनारी-यावरील आवडते ठिकाण-बँड स्टँड- येथे पोलिसांनी प्रेमी युगुलांवर अलीकडे घातलेल्या धाडीचा उल्लेख केला. त्यांनी असाही दावा केला की पोलिस ठाण्यातील महिला कक्ष सहसा पुरुषविरोधी प्रवृत्तीचे प्रतिनिधित्व करतात.

पुरुष आरोग्य कर्मचारी कामचुकार असतात या आरोपाच्या संदर्भात प्रसाद म्हणाले की 'ए.एन. एम्.'च्या तुलनेत त्यांच्यावर कामाचा भार अधिक असतो.

राहुल रॉय यांच्या 'मजमा' (आविष्कार) आणि 'व्हेन फोर फ्रेंड्स मीट' या अनुबोधपटांच्याव्हिडि ओसादरीकरणाव्दारे 'पुरुषत्वाचे चित्रण' हा सदर कृतिसत्रातील एक कळीचा प्रश्न उपस्थित झाला. राहुल १९८८ पासून चित्रपट बनवीत आहेत. १९९४ पर्यंत त्यांनी पत्नीसोबत स्त्रियांवर चित्रपट तयार केले. पण पुरुषत्वाच्या प्रश्नाकडे होत असलेले दुर्लक्ष पाहून ते अस्वस्थ झाले. गेली काही वर्षे ते पुरुषत्वाचा वेध घेत आहेत. चित्रपट बनवितातना ते कथानकास विशेष महत्व देतात. पुरुषत्वाशी संबंधित समस्या हाताळणा-या 'युनिसेफ' आणि 'वनांगना' (उत्तर प्रदेश - स्थित स्त्री - अत्याचार विरोधी स्वयंसेवी संस्था) यांसारख्या संघटनांबरोबर ते काम करतात.

'मजमा' हा अनुबोधपट बरकत (एक वृद्ध कुस्तीगीर. पूर्वी तो एका सरकारी संस्थेत सुरक्षा-रक्षक होता.) आणि अस्लम (लैंगिक रोगांवरील औषधे विकणारा मध्यमवयीन फेरीवाला) यांच्याभोवती फिरतो. राहुलने सांगितले की या अनुबोधपटाच्या चित्रीकरणामाठी सुमारे दीड महिन्यांचा कालावधी लागला. त्यामध्ये ज्या व्यक्तींचे चित्रण केले आहे त्यांना रॉय चार-पाच वर्षांपूर्वीपासून ओळखत होते. या अनुबोधपटात हाताळण्यात आलेल्या महत्त्वाच्या बाबींपैकी काही अशा आहेत : स्त्रियांकडून नकार मिळण्याचे भय, स्त्रियांची लैंगिक तृप्ती करण्यासंबंधीचा ताण, तसेच स्वतःचे लैंगिक सामर्थ्य सिद्ध करण्याच्या पुरुषी अट्टहासतून उद्भवणाऱ्या चिंतांचा घेतला जाणारा गैरफायदा कष्ट करे वर्गाला ग्रासणाऱ्या अस्थैर्याच्या संदर्भात या बाबींचा वेध घेतला आहे.

अल्पसंख्याकांच्या चित्रणासंबंधी विचारलेल्या एका प्रश्नाला उत्तर देताना राहुल म्हणाले की धार्मिक संदर्भास त्यांनी फाट दिलेला. चित्रीकरणाचे स्थळ जामा मशिदीच्या परिसरात असूनही त्यांनी तिला या अनुबोधपटात ठळकपणे दाखवले नाही. मुसलमानांची अस्मिता ही बाब अनुबोधपटाच्या कक्षेत समाविष्ट नव्हती. तुलसी परब यांनी असे भाष्य केले की तरीसुद्धा मुसलमानांची उपसंस्कृती अनुबोधपटात प्रभावीरीत्या चित्रित झाली आहे. अनिल अरोरा म्हणाले की सदर मुसलमान वस्तीने आपली भिन्न उपसंस्कृती जपली आहे आणि ती प्रेक्षकाला भारावून टाकते. पूर्वी अशीच एक हिंदू वस्तीदेखील होती. पण लोकांनी स्थलांतर केल्याने ती नामशेष झाली आहे.

संपत काळे यांनी विचारले की पुरुषत्वाचा प्रश्न फक्त पति-पत्नी संबंधापुरताच आहे की व्यापक प्रक्रियेशी त्याचे काही नाते आहे. राहुलने सांगितले की मुळात पुरुषत्वाचे

राहुल रॉय यांच्या 'मजमा' (आविष्कार) आणि 'व्हेन फोर फ्रेंड्स मीट' या अनुबोधपटांच्याव्हिडि ओसादरीकरणाव्दारे 'पुरुषत्वाचे चित्रण' हा सदर कृतिसत्रातील एक कळीचा प्रश्न उपस्थित झाला. राहुल १९८८ पासून चित्रपट बनवीत आहेत. १९९४ पर्यंत त्यांनी पत्नीसोबत स्त्रियांवर चित्रपट तयार केले. पण पुरुषत्वाच्या प्रश्नाकडे होत असलेले दुर्लक्ष पाहून ते अस्वस्थ झाले. गेली काही वर्षे ते पुरुषत्वाचा वेध घेत आहेत. चित्रपट बनविताताना ते कथानकास विशेष महत्व देतात. पुरुषत्वाशी संबंधित समस्या हाताळणा-या 'युनिसेफ' आणि 'वनांगना' (उत्तर प्रदेश - स्थित स्त्री - अत्याचार विरोधी स्वयंसेवी संस्था) यांसारख्या संघटनंबरोबर ते काम करतात.

'मजमा' हा अनुबोधपट बरकत (एक वृद्ध कुस्तीगीर. पूर्वी तो एका सरकारी संस्थेत सुरक्षा-रक्षक होता.) आणि अस्लम (लैंगिक रोगांवरील औषधे विकणारा मध्यमवयीन फेरीवाला) यांच्याभोवती फिरतो. राहुलने सांगितले की या अनुबोधपटाच्या चित्रीकरणामाठी सुमारे दीड महिन्यांचा कालावधी लागला. त्यामध्ये ज्या व्यक्तींचे चित्रण केले आहे त्यांना रॉय चार-पाच वर्षांपूर्वीपासून ओळखत होते. या अनुबोधपटात हाताळण्यात आलेल्या महत्त्वाच्या बाबींपैकी काही अशा आहेत : स्त्रियांकडून नकार मिळण्याचे भय, स्त्रियांची लैंगिक तृप्ती करण्यासंबंधीचा ताण, तसेच स्वतःचे लैंगिक सामर्थ्य सिद्ध करण्याच्या पुरुषी अट्टहासतून उद्भवणाऱ्या चिंतांचा घेतला जाणारा गैरफायदा कष्ट करे वर्गाला ग्रासणाऱ्या अस्थैर्याच्या संदर्भात या बाबींचा वेध घेतला आहे.

अल्पसंख्यांकांच्या चित्रणासंबंधी विचारलेल्या एका प्रश्नाला उत्तर देताना राहुल म्हणाले की धार्मिक संदर्भास त्यांनी फाट दिलेला. चित्रीकरणाचे स्थळ जामा मशिदीच्या परिसरात असूनही त्यांनी तिला या अनुबोधपटात ठळकपणे दाखवले नाही. मुसलमानांची अस्मिता ही बाब अनुबोधपटाच्या कक्षेत समाविष्ट नव्हती. तुलसी परब यांनी असे भाष्य केले की तरीसुद्धा मुसलमानांची उपसंस्कृती अनुबोधपटात प्रभावीरीत्या चित्रित झाली आहे. अनिल अरोरा म्हणाले की सदर मुसलमान वस्तीने आपली भिन्न उपसंस्कृती जपली आहे आणि ती प्रेक्षकाला भारावून टाकते. पूर्वी अशीच एक हिंदू वस्तीदेखील होती. पण लोकांनी स्थलांतर केल्याने ती नामशेष झाली आहे.

संपत काळे यांनी विचारले की पुरुषत्वाचा प्रश्न फक्त पति-पत्नी संबंधापुरताच आहे की व्यापक प्रक्रियेशी त्याचे काही नाते आहे. राहुलने सांगितले की मुळात पुरुषत्वाचे

धडे इतर पुरुषांकडून घेतले जातात, स्त्रियांकडून नव्हे. म्हणून पुरुषांचे आपसातील संबंध महत्वाचे ठरतात. विविध धार्मिक गटांतील भारतीय पुरुषांमध्ये काही समान जाणीवा आढळतात. उदा. वीर्यधारणेचे महत्त्व. या संदर्भात प्रादेशिक वैशिष्ट्ये असू शकतील. वर्गाचे देखील पुरुषत्वाच्या जड घणडणीत योगदान असते. कुमारवयापर्यंत पुरुषत्वाशी संबंधित बरेच अनुभव वर्गनिरपेक्ष असतात; त्यानंतर वर्गसापेक्ष भेद निर्माण होतात. मात्र एक मूलभूत चिंता सामायिक अनुभव म्हणून उरतेच.

नितिन परांजपे यांच्या मते अस्लमपेक्षा बरकतचे चित्रण अधिक प्रभावी झाले आहे. राहूलने सांगितले की बरकतशी त्यांचे पाच वर्षांहून अधिक काळ मैत्रीचे संबंध आहेत. अस्लम काहीसा बुजव्या स्वभावाचा असल्याने त्याला खोदून खोदून प्रश्न विचारणे आपण टाळले असे राहूल म्हणाले. बरकतची विचार प्रक्रिया सार्वत्रिकता आणि विचार प्रणाली यांकडे झुकणारी होती तर अस्लम अबोल असून स्वतःच्या मनाचा थांगपत्ता लागू देत नसे. अस्लमचा हा स्वभाही प्रभावीरीत्या चित्रित झाला आहे असे रेणू खन्ना म्हणाल्या.

या अनुबोध पटात आणीबाणीदरम्यान जगमोहनच्या हुकुमावरून अंमलात आलेल्या कुख्यात बुलडोझर मोहिमेतील बरकतचा सहभाग आणि या मोहिमेचा बहुसंख्य गरीब मुसलमानांना बसलेला जबर फट का यासंबंधी एक उल्लेख आहे. त्या संदर्भात अनिल अरोरा यांना हे जाणून घ्यायचे होते की बरकतची या कारवाईविषयी काय धारणा होती. राहूल म्हणाले की बरकतने निव्वळ वरिष्ठांची आज्ञा पाळण्याचा दंड कअधोरेखित केला. याचा अर्थ असा की सत्ता बहुविध पातळ्यांवर कार्यरत असते, फक्त राज्य आणि कष्टकरी वर्ग यांमध्ये नव्हे. आणीबाणीदरम्यान घडलेल्या त्या प्रसंगाच्या आठ वषीची ऐतिहासिकता नजरेआड करून बरकतने तिला कुस्तीगीरांच्या अधिकारवादी (authoritarian) उपसंस्कृतीच्या चौकटीत बसविले असे दिसते. बरकतच्या समाजातील इतर सदस्यांनी तोड फोडीच्या मोहिमेतील त्याच्या सहभागाला कसा प्रतिसाद दिला हे आपल्यास माहीत नाही असे राहूल म्हणाले.

स्वाती पोगुर्लेकर यांनी विचारले की अनुबोधपटातील देशभक्तीवर गाणी पुरुषत्व आणि देशभक्ती यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्याच्या हेतूने घालण्यात आली आहेत काय? राहूल म्हणाले की हा संबंध फक्त सूचित करण्यात आला आहे, त्याचा वेध घेतलेला नाही. पुरुषत्व आणि हिंसा यांच्या नात्यातील गुंतागुंतीवर मधबिका नायक यांनी भर दिला. विविध भारतीय भाषांतील 'पुरुष' या शब्दाला समानार्थी शब्द वेगवेगळे

अर्थ सूचित करतात व त्यांद्वारे पुरुषत्वाचे विविध स्तर असणारे, मूल्यात्मक आकलन व्यक्त होते. 'पुरुष' हा शब्द न्यायासारख्या माणुसकीशी संबंधित मूल्याच्या जास्त जवळचा आहे तर 'मर्द' या शब्दाला लैंगिकतेचा दर्प येतो. पुरुषांना ग्रासणाऱ्या चिंतेच्या मुळाशी कोणते मापदंड, आदर्श आणि समजुती आहेत याचा शोध घेण्याची निकड त्यांनी अधोरेखित केली. राहुलने मुसलमान धर्मगुरूंशी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न केला होता काय असे प्रसाद तोरस्कर यांनी विचारले. कारण या धर्मगुरूंना त्यांच्या समाजात वजन असते आणि ते इष्ट संदेशांचा परिणामकारकरीत्या प्रसार करू शकतात. राहुलने नकारार्थी उत्तर दिले व धर्मगुरूंचा प्रभाव काही बाबींपुरताच मर्यादित असतो अशी पुस्ती जोडली.

'व्हेन फोर फ्रेंडस् मीट' हा राहुलचा पुरुषत्वाच्या संकल्पनेवरील पहिला अनुबोधपट निम्न वर्गातील चार कुमारवयीन मुलगांविषयी आहे. वयात येण्याच्या खड तरप्रक्रियेच्या विविध पैलूंविषयी ते आपसात व दिग्दर्शकाकडे मनमोकळेपणाने बोलतात. कृतिसत्रातील सदस्यांनी राहुलचे एका उत्कृष्ट अनुबोधपट ली निर्मिती केल्याबद्दल अभिनंदन केले. विनोद, हळुवारपणा आणि लोक संस्कृती यांची परिणामकारक गुंफण त्यांना विशेष प्रशंसनीय वाटली. या मुलांना बोलते करणे कसे शक्य झाले असे त्यांनी विचारले. राहुलने सांगितले की प्रत्यक्ष चित्रीकरणपूर्वी काही महिने अधूनमधून याच विषयावर बैठका घेतल्याने आधीच सुसंवाद प्रस्थापित झाला होता. पट क्षेत्रेविषयी विचारणा केली असता राहुलने सांगितले की ते पूर्वनिर्धारित पटकथा अवलंबित नाहीत. त्याऐवजी घट नक्रमाविषयीचे एक विशिष्ट भान बाळगून व बदलता राग रंग पाहून ते एखादा प्रसंग उभा करतात आणि त्याचा अन्वयार्थ लावून तो फुलविण्याची मुभा पात्रांना देतात. आणखी एका प्रश्नाला उत्तर देताना त्यांनी सांगितले की त्यांच्या पत्नीने या आधीच कुमाखयीन मुलींच्या समस्याविषयी एक अनुबोधपट निर्माण केला असून त्यामध्ये सदर चार मुलगांच्या बहिणी पात्रे म्हणून समाविष्ट आहेत.

कित्येक प्रबोधनपट उपक्रमांमध्ये चर्चेला चालना देण्यासाठी आपल्या अनुबोधपट वा पसिरणामकारक उपयोग करण्यात आला असल्याचे राहुलने सांगितले. हा अनुबोधपट प्रथम सादर करण्यात आला तेव्हा चारही मुलगे आपल्या कुटुंबीयांसह उपस्थित होते याचा राहुलने खास उल्लेख केला. त्याप्रसंगी प्रश्नोत्तरांच्या सत्रात ते सहभागी झाले आणि तेथे हजर असलेल्या कमला भसीन या स्त्रीवादी चळवळीतील कार्यकर्तीने त्यांचे अभिनंदन केले. हे मुलगे बहुधा त्यांच्या वस्तीत पुरुषांचा गट तयार करतील असेही राहुलने सांगितले. दिग्दर्शक या नात्याने अनुबोधपटातील स्वतःच्या उपस्थितीविषयी ते म्हणाले की पात्रांना उपलब्ध असलेल्या जागेला बाधा न आणता

कधी आणि कसे पदार्पण करावे याचा निर्णय घेणे कठीण होते. बोधपर/शाब्दिक हस्तक्षेप करण्यापेक्षा आपला कल चित्रपट या माध्यमाच्या दृक्संवेदनात्मक आणि इतर गुणवैशिष्ट यांद्वारे आपले मत मांडण्याकडे असल्याचे त्यांनी सांगितले.

यासारखे अनुबोधपट जनसामान्यांपर्यंत पोहोचतात का या प्रश्नाचे उत्तर देताना राहुल म्हणाले की बहुसंख्य अनुबोधपट 'संदेश' देण्याच्या भरीला पडून एक अर्थपूर्ण प्रवाही कथा सादर करण्यास असमर्थ ठरतात. हा धोका टाळता पाहिजे. अनुबोधपटांकडे निव्वळ शैक्षणिक साधन म्हणून पाहता कामा नये. त्यांचा ढाच बंदिस्त नवहे तर खुला असावा. सामाजिक व राजकीय हेतूने अनुबोधपट तयार करण्याच्यांनी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की व्यापक संघर्षातील ते केवळ एक साधन आहे. लहान चर्चागटांमधील संवादास चालना देण्यासाठी अशा अनुबोधपटांचा उत्कृष्ट उपयोग होतो. पण या माध्यमातून लोकांच्या दृष्टि कोनात खोल परिवर्तन घडू नयेईल अशी अपेक्षा कोणी करू नये. म्हणूनच 'व्हेन फोर फ्रेंड् समीट' यासारख्या अनुबोधपटामुळे हस्तमैथुनाच्या दुष्परिणामांविषयीच्या लोकांच्या समजूती निश्चित बदलतील हे असंभव आहे.

दिग्दर्शक आणि अनुबोधपटातील मुलगे यांच्यामधील समीकरणातील राजकारणाविषयी प्रश्न उपस्थित करण्यात आले. एका सदस्याने असा अभिप्राय दिला की, त्या मुलगांना सूचक प्रश्न वारंवार विचारण्यात येत होते. हे मुलगे कनिष्ठ वर्गातील होते हे सुध्दा निदर्शनास आणून देण्यात आले. राहुलने मान्य केले की सरतेशेवटी हा माध्यमावरील ताब्याचा प्रश्न आहे. सध्या तरी वरिष्ठ आणि मध्यम वर्ग यांजकडे हा ताबा आहे व त्याद्वारे हे वर्ग इतर म्हणजे कनिष्ठ वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतात.

आनंद पट वर्धन यांनी तयार केलेल्या राजकीय अनुबोधपटांबद्दल त्यांचे सर्वत्र कौतुक झाले आहे. पुरुषत्व आणि जमातवादी हिंसाचार यांमधील संबंधांचा शोध घेणाऱ्या 'फादर, सन अँड होली वॉर' या त्यांच्या अनुबोधपटाविषयी राहुलचा काय अभिप्राय आहे अशी विचारणा मंगेश कुलकर्णी यांनी केली. सदर अनुबोधपटातून महत्त्वाच्या बाबींवर प्रकाश पडला असल्याचे मान्य करून राहुल म्हणाले की पट वर्धन ज्यांचे चित्रण करतात त्या लोकांबद्दल पुरेसा आदर दाखविण्यात मात्र ते कमी पडतात. स्वतःच्या पूर्वनिर्धारित राजकीय प्रणालीच्या साऱ्यात ते लोकांना बसवितात. परिणामी ते ठोक्ळेबाज प्रतिमा निर्माण करतात; उदा. कष्टकरी वर्ग जमातवादी असूच शकत नाही. लोकांशी खुला संवाद न साधल्याने त्यांचे दृष्टिकोन समजत नाहीत, फक्त दिग्दर्शकाची बांधिलकी समजते.

सामुदायिक कृतीव्दारे पुरुषी लैंगिकतेचे प्रतिमांकन

कृतीसत्राच्या उत्तरार्धात सहभागी सदस्यांच्या पुरुषी लैंगिकतेविषयीच्या धारणा जाणून घेण्यासाठी 'अभिव्यक्ती'च्या गणेशने एका सामुदायिक कृतीचे आयोजन केले. झाड ाचेप्रतीक योजून सदस्यांनी त्यात वगेवगेळे तपशील भरले. प्रत्येक तपशील पुरुषी लैंगिकतेच्या एका विशिष्ट पैलूचा प्रतीक होता. ते तपशील असे. विट ठलप्रभू: कीट कंमा आकर्षित करणारी फुले - अनेक जोडीदारंची ओढ. मधबिका : मुळे- पोषण. संपत: खोड - सामर्थ्य व आधार. राहुल : साल - जबाबदारी. अनुज/ हरीश/कुमार : मुळे - लैंगिकतेचे पायाभूत स्वरूप. मीरा : फांदी - बहुविध दिशा. रेणू : कडु लिंब - जेम आणि कोमलता. मंगेश : पारंब्या - पुनरावर्तन स्वाती : पिवळे पान - क्षणभंगुरत्व. अनिल : लिंबोळी - कडू आणि अखाद्य. प्रसाद, पारंब्या : आधी मुक्त नंतर रुजलेल्या, जबाबदार. आँड्री: पान - निरोगी झाड ाच एक अवयव. लाला जाधव : बी - पुनरुत्पादनाचे साधन. चिन्मय : मुळे - सामर्थ्य. नंदिता : फुलपाखरे आणि पक्षी असलेले झाड - बाहुल्य. अरुण : सूर्य - ऊर्जास्रोत. श्रीलक्ष्मी : माती - अत्यावश्यक पौष्टिकद्रव्य. प्रीती : कोंब - पुरुषी लैंगिकतेविषयीची वाढ तं कुतुहल. वृंदा : मुळे - अगदी लहानपाणापासून पुरुषत्व संकल्पनेची वाढ. गणेश : पान - चैतन्य. प्रसन्ना : शाखा - सगळ्यांना स्त्रिया म्हणजे पाने आणि फुले एकत्र धरून ठेवणाऱ्या; पुरुषत्व सिध्द करण्याच्या अट्ट हसातून उद्भवणारीचिंता. नितिन : खोड - स्थैर्य, शांता साठे : संपूर्ण झाड ; बहुआयामी स्वरूप. तुलसी : फळांनी आणि फुलांनी लगड लेलेझाड - एक स्वप्न स्वास्थ्य आणि स्नेह यांचे.

या कृतीव्दारे पुरुषी लैंगिकतेविषयीचे साधन-लक्ष्यी विचारसरणीसपासून मुक्त असे आकलन प्रकट झाल्याचे मत मधबिकाने नोंदविले. परंतु नितिनला असे वाट लेकी पुरुषत्व जाणून घेण्याच्या या प्रक्रियेत त्याच्या निर्मितीक्षम (फळांचे व फुलांचे मोजकेच) संदर्भ स्वरूपापेक्षा आधारात्मक म्हणून मुळे / खोड यांचे वारंवार उल्लेख) स्वरूपावर अधिक भर देण्यात आला.

लैंगिक शिक्षण : सिंहावलोकन आणि भविष्याचा वेध

लैंगिक शिक्षण याविषयावरील विचारविनिमय आणि चर्चा यांना कृतिसत्रात बराच वाव मिळाला. विविध दृष्टिकोन, सूत्रे आणि अध्यापन पध्दती यांच्या देवाणघेवाणीतून अशा शिक्षणाचे अभ्यासक्रम/पाठ यांचे परीक्षण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सदस्यांचे अनुक्रमे इंग्रजी, हिंदी आणि मराठी या भाषांमध्ये चर्चा करणारे असे तीन गट पाडण्यात आले. चर्चेला मार्गदर्शन करण्यासाठी आणि निष्कर्षांची तुलना करण्यासाठी खालील आराखडाला स्वीकारण्यात आला.

- (अ) कार्यक्रमाचे स्वरूप : नाव, स्थळ, वर्ष, कालावधी
- (ब) सदस्यगट व्ही तपशीलवार माहिती : लिंग, वय, सामाजिक पार्श्वभूमी.
- (क) दृष्टिकोन, उद्दिष्टे आणि हेतू
- (ड) समाविष्ट विषय व बाबी.
- (इ) लिंगभाव विषयक मुद्द्यांचा उहापोह झाला काय? झाला असल्यास कशाप्रकारे.
- (फ) खास करून पुरुषत्वाच्या संदर्भात लैंगिकतेचा विचार.
- (ग) कार्यपध्दती आणि प्रक्रिया.
- (ह) विकसित करण्यात आलेली अभ्याससामग्री आणि साधने
- (य) मूल्यमापनाची पध्दत.

गट वारतयार करण्यात आलेल्या व सादर झालेल्या तक्त्यांचा सारांश खालीलप्रमाणे

इंग्रजी भाषा - गटात 'सुसंवाद', 'समा', 'रुवसेक', 'मावा', 'ओपन सीक्रेट' या संघटनंशी संबंधित सदस्यांचा अंतर्भाव होता.

'सुसंवाद' पुणे येथे १९९८ पासून विवाह-पूर्व शिक्षणाच्या क्षेत्रात कार्यरत आहे. १६-२८ या वयोगट मधील तरुण, तसेच त्यांचे पालक यांचा सहभाग असलेल्या २०-८० सदस्यांच्या गटांमधून या संघटनेने काम केले आहे. लिंगभावाविषयी सुजाणता, आणि नातेसंबंध व विवाह यांविषयीची समज वाढवितानाच कौटुंबिक हिंसाचाराला पायबंद घालणे हे या संघटनेचे उद्दिष्ट असून विवाह ही एक जीवनसरणी आहे हा

विचार संघटनेच्या उपक्रमांद्वारे रुजविला जातो. स्वतःचा शोध, विवाहाची संकल्पना आणि इतिहास, वैवाहिक जोडीदास्वी निवड, नातेसंबंध, लैंगिकता, आक्रमकता आणि हिंसाचार हे विषय 'सुसंवाद' च्या उपक्रमांमध्ये हाताळले जातात. लिंगभाव संबंधित मुद्द्यांची चर्चा करताना ज्यांद्वारे स्त्रीपुरुषांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या (उदा. आर्थिक व्यवहारांशी निगडित निर्णय प्रक्रियेतील स्त्रियांचा सहभाग) निर्धारित होतात अशी पारंपारिक संस्कृती तसेच उतरंडीचा रचना यांविषयी प्रश्न उपस्थित करून साचेबंद प्रतिमांना तडा देण्यात येतो. व्यक्तित्व व व्यक्तिविभिन्नता (Individual differences) यांचा सहृदय स्वीकार आणि सुसंवादास चालना देणे हे संघटनेच्या आस्थेचे इतर विषय आहेत. व्यापक लिंगभावविषयक चौकटीत पुरुषी लैंगिकतेची (लैंगिकता या संकल्पनेत लिंग (sex) व लिंगभाव (gender) या दोन्हीचा समावेश आहे.) चिकित्सा करण्यात येते. विशेषतः एड संचाप्रतिबंध करण्याच्या हेतूने जबाबदार लैंगिक वर्तनावर भर दिला जातो. 'पुरुषार्थ' या संकल्पनेत देखील संघटनेला स्वारस्य आहे.

'समा' (नवी दिल्ली) ही संस्था आरोग्य आणि लिंगभावासंबंधित बाबी यांवर दिल्ली, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, आंध्र प्रदेश आणि ईशान्येकडील राज्ये येथे काम करित आहे. साधारणतः २५ सदस्यांच्या ग्रामीण आणि नागरी गटसोबत (त्यांपैकी काही स्त्री-पुरुषांचे मिश्र गट) या संस्थेने काम केले आहे. आरोग्यविषयक जाणीव वाढविणे, हे संस्थेचे एक उद्दिष्ट होय. आरोग्याच्या या सर्वस्पर्शी संकल्पनेमध्ये जीवनावश्यक अन्नाच्या उपलब्धतेची हमी, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था आणि संततिनियमन यांचा समावेश होतो. प्रशिक्षकांच्या प्रशिक्षणामध्ये ही ही संघटना कार्यरत आहे. सदर प्रशिक्षणात खालील विषयांचा समावेश आहे : लिंगभाव आणि सामाजिक संरचना, विद्यमान आणि पर्यायी आरोग्य व्यवस्था/सेवा, प्राथमिक आरोग्य, किशोरांचे आरोग्य, लैंगिकता आणि प्रजनन आरोग्य, शरीर साक्षरता, आणि या सर्वांशी निगडित आर्थिक बाबी. लिंगभेदावर आधारित अन्याय्य श्रमविभागणी, साचेबंद प्रतिमा, तसेच जात, वर्ग, धर्म आणि प्रसार माध्यमे यांच्या आधारे पुरुषप्रधान रचिते (constructs) घडविणाऱ्या प्रक्रिया यांना ही संघटना आव्हान देते. लिंगभावाच्या दृष्टिकोनातून ती पुरुषी लैंगिकतेकडे बघते. पुरुषांच्या समाजनिर्धारित भूमिका आणि त्यातून उद्भवणारे त्यांचे (विशेषतः किशोरांचे) साहसी वर्तन, त्यांच्या इच्छा आकांक्षा, मनोराज्ये (fantasies), आणि वंध्यत्व व हिंसाचार यांसारख्या समस्या हे संघटनेच्या अभ्यासाचे खास विषय आहेत.

‘रुवसेक’ (चंगलपट्ट, तामिळनाडू) गेल्या वीस वर्षांहून अधिक काळ कार्यरत आहे. शंभर खेड यांतील दलित गट मध्ये या संस्थेचे काम चालते. इ. स. १९९४ मध्ये तरुणांसाठी एक कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. ही संस्था शाळकरी मुले, शाळेबाहेरची मुले आणि कारखान्यांतील तरुण कामगार यांना आरोग्यशिबिरे व कृतिस्त्रे, दवाखाना, युवक-केंद्र आणि ग्रंथालय या उपक्रमांच्या व्दारे साहाय्य करते. जीवनोपयोगी कौशल्ये, लिंगभावविषयक सुजाणत्व, प्रजनन आरोग्य, विवाहपूर्व / वैवाहिक मार्गदर्शन आणि कायदेविषयक साहय्य यांचा तिच्या कार्यक्षेत्रात समावेश होतो. आरोग्याशी संबंधित जाणीव-जागृती तसेच स्वास्थ्य यांचा पाठपुरावा आणि हिंसाचाराला प्रतिबंध या बाबींचा अंतर्भाव संस्थेच्या उद्दिष्ट मध्ये होतो. पुढील विषयांवर काम करण्यात येते. मासिक पाळी आणि प्रजनन, आरोग्य वर्धक स्वच्छता (hygiene), पर्यावरण, आत्मविश्वासाची जोपासना, सामाजिक सदाचार (good social habits), प्रणय (romance), स्त्रीपुरुषांमधली नाती, शरीराविषयीचे व स्वतःविषयीचे ज्ञान, विवाह आणि पती/पत्नी यांबद्दलच्या अपेक्षा. कुटुंबातर्गतसंबंध, मैत्रीची नाती बदलांची चांगल्या प्रकारे जुळवून घेण्याची क्षमता विकसित होण्याच्या दृष्टीने जागरूकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न या संघटनेव्दारे होतो. तिच्या कार्यक्षेत्रात पुढील विषय येतात : शरीररचना / शरीरविज्ञान, कुटुंब, जीवनातील स्थित्यंतरे (Life-cycle), नातेसंबंध, सामाजिक वर्तन आणि भावनिक बदल. ‘पुरुषपण’ आणि ‘बाईपण’ अशी सामाजिक रचिते तसेच नव्या कौटुंबिक भूमिका यांवरील चर्चांमधून लिंगभावविषयक बाबींचा उहापोह होतो. समलिंगी प्रवृत्तीच्या संदर्भात पुरुषी लैंगिकतेची चिकित्सा केली जाते.

- हिंदी भाषा गट मध्ये ‘एकलव्य’, ‘सारथी’, ‘महात्मा फुले संस्था’, ‘आकार’ आणि ‘सांगाती’ यांचा समावेश होता.

‘एकलव्य’ (देवास, मध्य प्रदेश) इ.स. १९९६ पासून ‘कौमार्य शिक्षण’ (adolescence education) या क्षेत्रात कार्यरत आहे. दोन सरकारी शाळांमधील इयत्ता सातवीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये ही संघटना काम करते. संघटनेचा शैक्षणिक उपक्रम पारंपरीक मुलींपुरताच मर्यादित होता. परंतु मुलगांनी मागणी केल्यामुळे त्यांच्यासाठीही तो राबविण्यात येतो. या उपक्रमांतर्गत पुढील विषयांचा समावेश आहे : लैंगिक विकास, जबाबदार लैंगिक वर्तन, प्रजनन, लिंगभाव, नाती आणि संवाद, अंमली पदार्थांचे व्यसन (substance abuse) तसेच स्वतःचे शरीर, व्यक्तिमत्व, कुटुंब आणि भवितव्य (prospects) यांना समजून घेणे. लिंगभेदावर आधारित श्रमविभागणी, भाऊ आणि बहीण यांना जाणवणाऱ्या सुख दुःखांची कारणमीमांसा, आणि संबंधित सामाजिक

रचिते/साचेबंद प्रतिमा यांविषयीच्या चर्चामधून लिंगभावविषयक बाबी हाताळल्या जातात. जीवन जगण्याच्या कलेचा एक भाग म्हणून लैंगिकतेकडे पाहिले जाते. स्त्रिया आणि पुरुष यांना बरोबरीने प्रगती करता यावी यासाठी लिंगभावात्मक नात्यांतील सुसंवादाला चालना देण्याच्या संदर्भात पुरुषत्वाचा विचार होतो. अध्यापन तंत्रांमध्ये पाठ, गट चर्चा, शैक्षणिक सहली, अनुभवांची देवाणघेवाण, वाचन, कथाकथन आणि समवयस्क गट मधील विचारविनिमय यांचा अंतर्भाव होतो. संघटने या उपक्रमासाठी विकसित केलेल्या शैक्षणिक साधनांमध्ये पुस्तके, भित्तिपत्रे, कोडी आणि चित्रफिती (slides) यांचा समावेश आहे. अभ्यासक्रमाचे मूल्यमापन करण्यावर कटिबद्ध असतो.

‘सारथी’ (पंचमहाल, गुजरात) ही संघटना शाळेत जाणाऱ्या तसेच शालेय शिक्षणास मुकलेल्या १४-२१ वयोगट मधील आदिवासी तरुणांमध्ये काम करित आहे. सामाजिक निर्णयप्रक्रियेमध्ये पुरुषांना अधिक महत्त्वाचे स्थान असल्यामुळे मुलगांना सदर उपक्रमात सहभागी करून त्यांना लिंगभावाविषयी अधिक जागरूक केल्याने कौटुंबिक जीवनावर हितकारक व दीर्घकालीन प्रभाव पडू शकेल. कार्यक्रमात पुढील विषय हाताळण्यात येतात : पौंगड वस्थाप्राप्त झाल्यानंतर होणारे शारीरिक बदल आणि नव्या सामाजिक अपेक्षा, लैंगिक शिक्षण, लैंगिक व्यवहारातून फैलावणारे रोग, संततिनियमन, नाती, आणि हिंसा. लिंगभेदावर आधारित श्रमविभागणी आणि पितृसत्ताक समाज रचना यांवरील चर्चेद्वारा लिंगभावासंबंधित बाबी विचारात घेतल्या जातात. अध्यापन तंत्रांमध्ये शरीरचनेची ओळख (body mapping), प्रश्नावल्या, खेळ आणि गट चर्चा यांचा समावेश होतो. भितीपत्रके, तक्ते आणि चित्रफिती यांचा शैक्षणिक साहित्य म्हणून वापर होतो. सहभागी सदस्यांचा प्रतिसाद (feedback) आणि अभ्यासक्रमाचे परीक्षण यांद्वारे मूल्यमापन करण्यात येते.

‘महात्मा फुले संस्था’ (बीड, महाराष्ट्र) १९९४ पासून कार्यरत आहे. १८-४५ वयोगट मध्ये, सामान्यतः निरक्षर ऊस कामगारांना संघटित करण्यात संस्था गुंतलेली आहे. या कामगारांच्या आर्थिक हक्कांसाठी संघर्ष हे तिचे मुख्य कार्यक्षेत्र आहे. आरोग्याविषयी जागरूकता जोपासणे आणि आरोग्यसुविधांच्या सुलभरित्या उपलब्ध करणे ही इतर कार्ये होत. स्त्रियांना निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेणे आणि त्यांना साधन संपत्तीवर नियंत्रण मिळवून देणे यांद्वारे स्त्रियांचे सबलीकरण संस्था करते. भाषणे आणि सार्वजनिक सभामधील विचारमंथन यांच्या जोडीला ही संस्था गाणी आणि पथनाटचे यांसारख्या संपर्काच्या इतर माध्यमांचा ही अवलंब करते.

‘आकार’ ही प्रसारमाध्यमांच्या क्षेत्रात कार्यरत असलेली संस्था (media executive) ‘वनांगना’ (उत्तर प्रदेश) आणि ‘अॅक्शन इंडिया’ यांसारख्या स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने काम करते. स्त्रियांचे पुरुषांकडून होणारे शोषण आणि त्यांच्यावर होणारे अत्याचार, तसेच पुरुषत्व आणि पुरुषी लैंगिकता या अधिक व्यापक समस्या यांमध्ये सदर संस्थेला स्वारस्य आहे. लिंगभावाचे संकल्पनात्मक आकलन संपादन करण्यात संस्था प्रयत्नशील आहे, मात्र लिंगभावाची व्याख्या स्वानुभवाच्या संदर्भात केली जाते, लोकरुढीने पुरुषांना बहाल करण्यात आलेला सत्तेचा अधिकार आणि ते वारंवार अनुभवत असलेली सत्ताहीनता यांमधील आंतरविरोधाच्या अनुषंगे पुरुषत्वाचा वेध घेण्यात येतो. दुसऱ्यांचे ऐकून घेण्याच्या क्षमतेचे महत्त्व आणि सुसंवादासाठी खुल्या व तटस्थ (non-judgemental) व्यासपीठाची निर्मिती यांवर संस्थेच्या संवाद-प्रणालीचा (communication philosophy) भर आहे. चर्चा आणि कृतिसत्रे यांच्या जोडीला रंगभूमी आणि चित्रपट यांसारख्या माध्यमांचा उपयोग केला जातो. संस्थेने विकसित केलेल्या अध्ययन साहित्यात प्रामुख्याने व्हिडिओ-फिल्मसचा समावेश होतो.

‘सांगाती (नाशिक) १३-१६ या वयोगटातील २४० मध्यम वर्गीय विद्यार्थ्यांमध्ये काम करते. वयात येताना होणारे शारीरिक बदल आणि लैंगिक वर्तनाशी / गैरवर्तनाशी संबंधित बाबी, स्वप्रतिमा (self-image) आणि नातेसंबंध हे विषय संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात येतात. लिंग ही प्राकृतिक कोटी (natural category) आहे तर लिंगभाव हे एक रचित (construct) आहे अशी संस्थेची धारणा आहे. विद्यार्थ्यांचा सहभाग असलेली सत्रे आणि गटचर्चा यांसारखी अध्यापन तंत्रे तसेच फ्लॅशकार्ड्स, भिक्तीपत्रके, नाटक, कठपुतळ्या आणि पुस्तिका यांसारखी साधने सदर उपक्रमात वापरली जातात. प्रश्नावल्यांच्या वदारे मूल्यमापन करण्यात येते.

- मराठी भाषा - गटातील सदस्य ‘बृहन्मुंबई महानगरपालिकेचा स्त्रीकेंद्रित आरोग्य प्रकल्प-’, ‘फॅमिली प्लॅनिंग असोसिएशन ऑफ इंडिया’ (पुणे शाखा) ‘सेस्पी’ आणि ‘तथापि’.

१९९८ मध्ये बृहन्मुंबई महानगरपालिकेने वरील प्रकल्पावदारे शाळेत न जाऊ शकलेल्या कुमारवयीन मुलींसाठी एक उपक्रम सुरु केला. या प्रकल्पांतर्गत साधारणतः २० मुलींच्या गटांसाठी दोन दिवसांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. प्रकल्प वैज्ञानिक व स्त्रीकेंद्रित दृष्टीकोनातून राबविला जातो. कुमारवयीन मुलींच्या मुख्यत्वे आरोग्य विषयक समस्यांचे निराकरण करून त्यांना सक्षम बनविण्याचा प्रयत्न

करण्यात येतो. प्रजनन संस्थेच्या (reproductive system) विशिष्ट संदर्भात शरीर साक्षरता, मासिक पाळी, लिंगनिश्चिती (sex determination), तसेच लिंगभावाशी आणि कुटुंबाची निगडि तआधिक व्यापक बाबी या प्रकल्पाच्या कक्षेत येतात. कौटुंबिक आणि सामाजिक संदर्भात लिंगभाव प्रक्रिया तपासल्या जातात. प्रस्तुत सामाजिक व शरीरशास्त्रविषयक ज्ञानाशी सुसंगत अशा लैंगिकतेच्या खुल्या आणि सकारात्मक आकलनाचा पाठपुरावा या प्रकल्पादारे होतो. सहभागी अध्ययन (participatory learning), शरीरचनेची ओळख, प्रश्नोत्तरांची सत्रे, अनुभवांची देवाणघेवाण यांसारख्या अध्यापन तंत्रांचा तसेच फ्लिप-चार्टस, भित्तिपत्रके आणि शैक्षणिक खेळ यांसारख्या साधनांचा वापर होतो. प्रश्नावल्यांच्या व्दारे मूल्यमापन केले जाते.

अनंत साठे आणि शांता साठे हे एफ्. पी. ए. आय्. (पुणे शाखा) या संस्थेव्दारे १९७८ पासून लैंगिकता - शिक्षणाच्या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. शालेय, महाविद्यालयीन आणि विद्यापीठातील विद्यार्थी, पालक, शिक्षणक आणि प्रशिक्षक अशा विभिन्न गट सोबत त्यांनी काम केले आहे. कुमारवयीन मुलांना भेड सावणाच्या समस्या हेरणे आणि त्या संबंधी माहिती/ज्ञान या मुलांना देणे हे त्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांचे उद्दिष्ट आहे. स्त्री-पुरुष समानतेच्या विशिष्ट संदर्भात लैंगिकतेची रिती रिवाजांवर आधारित रूपे समजून घेण्याचाही या ज्ञानात समावेश होतो. सदर कार्यक्रमांतर्गत पुढील विषय हाताळले जातात. : प्रजनन संस्थेची रचना आणि कार्ये, लैंगिक विकासात अंतर्भूत असलेले शारीरिक आणि मानसिक बदल, जनावरे आणि माणसे यांच्या लैंगिक जीवनातील फरक, स्त्री-पुरुष नात्यांमधील सौंदर्य, जबाबदारी आणि धोके तसेच या नात्यातील विविध छटा. पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व यासंबंधीच्या वेगवेगळ्या धारणा, सामाजिकीकरणाचे विविध प्रकार आणि स्त्री पुरुषांचे विभिन्न गुणधर्म स्पष्ट करून लिंगभावाचा वेध घेण्यात येतो. पुरुषत्वाच्या साचेबंद सामाजिक प्रतिमांमधून निर्माण होणाऱ्या गैरसमजुती मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या निकोप विकासाला कशा मारक ठरत हे स्पष्ट करून त्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. लैंगिकतेच्या व्यापक व्याख्येत लिंगभेद व लिंगभाव यांचा समावेश करण्यात येतो. स्त्रीत्व व पुरुषत्व दोन्ही अंतर्भूत असलेल्या लैंगिकतेच्या पूर्णांथाने मानवी संकल्पनेवर भर देण्यात येतो. अध्यापन पध्दती सहभागावर आधारित असून त्यांमध्ये गट चर्चा, प्रश्नोत्तरांची सत्रे, तसेच स्थानिक परिस्थिती/ आस्थेचे प्रश्न यांवर वादविवाद यांचा समावेश होतो. खडू फळ्याच्या जोडीला अध्यापन-साहित्य वापरण्यात येते : प्रश्नावल्या, चित्रफिती, पारदर्शिका आणि भित्तिपत्रके सदस्य आणि निरीक्षकांच्या प्रतिसादाच्या अनुषंगे मूल्यमापन करण्यात येते.

विदूढ लप्रभू १९८२ पासून 'फॅमिली प्लॅनिंग असोसिएशन ऑफ इंडि या' आणि 'कौन्सिल फॉर सेक्स एज्युकेशन अँड पेरेंटिंग इंटरनॅशनल' अशा संघटनांच्या व्दारा लैंगिकता शिक्षणाचे कार्य करीत आहेत. त्यांनी प्रामुख्याने महाविद्यायीन विद्यार्थ्यांच्या गटांमध्ये काम केले आहे. हे गट संख्येने ४० ते १५० या दरम्यान असतात. आकाशवाणी आणि दूरदर्शन, यांनी सादर केलेल्या या विषयावरील कार्यक्रमांत त्यांनी भाग घेतला आहे. एका तरुणीने विवाहाच्या रात्री आत्महत्या केल्याचा वृत्तांत त्यांना कळला तेंव्हा त्यांना या विषयात रस निर्माण झाले. त्यांचा याविषयीचा दृष्टिकोन वैद्यकीय आणि प्रतिबंधात्मक आहे. त्यांच्या उपक्रमांमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो : आरोग्य, लैंगिकता आणि लिंगभाव, लैंगिक विकासाचे शारीरिक आणि मानसिक पैलू, लैंगिक समस्या, दुराचार आणि लैंगिक व्यवहारातून होणारे रोग व तत्सम धोके, स्त्रीपुरुषांतील भेद तसेच साम्य स्थळे, प्रेम आणि आकर्षण, तरुण-तरुणींमधले नातेसंबंध, जोडीदाराची निवड, गरोदरपण, आणि जबाबदार पालकत्व. लैंगिक अत्याचारांच्या विशिष्ट संदर्भात लिंगभावाशी निगडित तप्रश्न विचारात घेतले जातात. लैंगिकतेकडे वैद्यकीय दृष्टीकेमातून पाहिले जाते आणि स्त्री व पुरुष यांच्या लैंगिकतेमधील भेद अधोरेखित करण्यात येतात. अध्यापन पध्दतींमध्ये व्याख्याने आणि प्रश्नोत्तर सत्रे यांचा अंतर्भाव होतो. वापरण्यात येणारी अध्यापनसामग्री पुढीलप्रमाणे : चित्रफिती, तक्ते, भित्तिपत्रके आणि मॉडेल्स सहभागी सदस्यांच्या प्रतिसादाव्दारे मूल्यमापन करण्यात येते.

'तथापि' (पुणे) ही संस्था इ. स. २००० पासून कार्यरत आहे. ती इयत्ता ११ वीतील १५ ते ४५ मुलींच्या गटांसोबत काम करते. संस्थेच्या चार सत्रांमध्ये विभागलेल्या कार्यक्रमाचा केंद्रबिंदू स्त्रीकेंद्रित शरीर-साक्षरता हा असतो. त्यात पुढील विषयांचा समावेश होतो : स्त्री आणि पुरुष यांची शरीररचना, मासिक पाळी, गरोदरपण, लिंग-निश्चिती, नातेसंबंध, हक्क, सौंदर्याची संकल्पना, आणि देह-प्रतिमा (body image) नातेसंबंधांच्या संदर्भात लिंगभावावर आधारित संबंधांचा विचार करण्यात येतो. पुरुषत्वाच्या संकल्पनेवर विशेष भर दिला जातो. लैंगिकतेची खुली आणि सकारात्मक धारणा अंगिकारण्यात येते. प्रश्नोत्तर सत्रे, कोलाज, खेळ आणि कार्यपाठ यांचा समावेश असलेली सहभागी अध्यापन पध्दती अवलंबिली जाते. कार्यक्रमात वापरण्यात येणाऱ्या/विकसित केलेल्या अध्ययन-सामग्रीमध्ये कोडी, तक्ते आणि शरीर/अवयव यांची विविध मॉडेल्स अंतर्भूत होतात. चाचण्या व प्रश्नावल्या यांन्दारे मूल्य-मापन केले जाते.

कुमारवयीन मुलांचे पालक : 'सांगाती'. 'अभिव्यक्ति'च्या अनिता बोरकर यांनी 'सांगाती' या गटाच्या कार्याविषयी मांडणी केली. १९९० या दशकाच्या प्रारंभी स्थापन करण्यात आलेल्या 'सुजाण पालक' या मध्यमवर्गीय पालकांच्या व्यासपीठ तूत हा गट उभा रहिला. शिशूंची वाढ आणि विकास यांवर सुरुवातीला सदर व्यासपीठ िचे लक्ष केंद्रित झाले होते. शाळा प्रवेशासारख्या संबंधित प्रश्नांवर काम करणारा एक दबाव गट ही भूमिकाही 'सुजाण पालक'ने बजावली आहे. या व्यासपीठ तूत उदयाला आलेला गट म्हणून 'सांगाती' कुमारांचे व विशेषे करून कुमारवयीन मुलींचे आस्थेचे प्रश्न हाताळतो. या गटातील पालकांनी स्वतःहून पुढाकार (initiative) दर्शवून वीस स्वयंसेविकांचा एक उपगट निर्मिला आहे. सदर स्वयंसेविकांनी वर्षभर तज्ञांकडून प्रशिक्षण प्राप्त करून सहभागी गट ऩ शिक्षण देण्यासाठी एक पाठ संच तयार केला आहे.

या उपक्रमाचा दृष्टीकोन स्त्रीवादी असून जीवनानुभवांचा शोध घेणे आणि यांवर चिंतन करणे अशी दुहेरी क्षमता कुमारांना प्राप्त करून देणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. त्यात पुढील विषयांचा समावेश आहे : प्रजनन आरोग्य, लैंगिक छळ, तसेच मानसिक / भावनिक विकास. १३ ते १६ या वयोगटातील आपल्या मुलांचे प्रशिक्षक ही भूमिका पालकांनी पार पाडायची आहे. मुलांच्या कार्यशाळेसाठी तयार केलेला पाठ संच सध्या काही गट ऩबरोबर तपासून पाहण्यात येत आहे, शिवाय मुलींसाठी एक पुस्तिका प्रकाशित करण्यात आली आहे.

'सांगाती' च्या उपक्रमाचे घट कखाली प्रमाणे :

१. हम साथ साथ हैं - याव्दारे सहभागी सदस्य व उपक्रम यांचा परिचय करून दिला जातो, तसेच आत्मविश्वास आणि सलोखा वृद्धिंगत करणे, विविध भूमिकांविषयी खुला दृष्टिकोन जोपासणे, अनुभवांची देवाणघेवाण करून त्यांवर चिंतन करणे या उद्दिष्टांवा पाठ पुरावा केला जातो. आदान प्रदान सुलभ ऩ्हावे या हेतूने खेळांचा उपयोग करण्यात येतो.

२. दिल हैं के मानता नही व्दारे आपली ओळख, स्व-प्रतिमा यांची सुस्पष्ट अभिव्यक्ती करण्यास चालना दिली जाते, तसेच आपल्या दिसण्याविषयीच्या खोट्या समजुतींचे (उदा. काळा रंग हे कुरुपतेचे लक्षण समजणे) निराकरण करण्यात येते.

३. अंदर बाहर व्दारे प्रजनन संस्था, पौगंड ऩस्थेतील बदल आणि गर्भनिरोधन यांविषयी कल्पक दृश्य साधनांच्या माध्यमातून प्रबोधन कले जाते.

४. ये भी जान लो यारों व्दारे जबाबदार लैंगिक वर्तन व लहान मुलांचा लैंगिक छळ, यांवर भर देण्यात येतो. तथाकथित वरच्या जातीच्या, मध्यम वर्गीय मुली कुटुंबातहोणाऱ्या लैंगिक छळाविषयी मौन पाळतात, तर निम्नवर्गीय मुली हे वास्तव उघड पणे स्वीकारतात असे दिसून येते.

५. सारे गम सारे सम व्दारे बालगीतांच्या लोकप्रिय गीते आणि नवी, न्याय्य लिंगभाव-संबंधांचा पुरस्कार करणारी गीते यांच्यातील तफावत स्पष्ट करण्यात येते.) माध्यमातून लिंगभाव या संकल्पनेचा परिचय करून दिला जातो, तसेच विविध कार्यपाठ मिळून कुटुंबातील लिंगभावावर आधारित श्रमविभागणी आणि व्यापक जातीय लिंगभावावर आधारित भूमिकांचे विभाजन याबाबत विचारास चालना देण्यात येते.

६. हम हैं राही प्यार के व्दारे आकर्षण, मैत्री व प्रेम यांसारखे विविध नातेसंबंध आणि त्यांचे पोत यांचा शोध घेतला जातो.

यासारख्या प्रशिक्षणाची परिणामकारकता मुलींच्या वर्तनातून प्रतीत होते ती सत्तासंरचनेला भिडण्याच्या त्यांच्या क्षमतेव्दारे, तसेच त्यांच्या मर्यादित का होईना पण अर्थपूर्ण प्रतिकारातून, उदा. परंपरा आणि रुढी यांना न जुमानता मासिक पाळीच्या दरम्यान देवळात जाणे, इत्यादी.

सुयोग्य लैंगिक शिक्षण

लैंगिकता शिक्षणासाठी (sexuality education) सुयोग्य अभ्यासक्रम तयार करणे याविषयी विट्ठल प्रभूयांनी मांडणी केली. महाराष्ट्र राज्य स्त्री आयोगाने असा अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी नेमलेल्या समितीचे ते सदस्य होते. विवाहपूर्व गर्भधारणा आणि 'एच्.आय्.व्ही.' ची लागण यांचे मुलींमधले वाढते प्रमाण लक्षात घेऊन आयोगाने हे पाऊल उचलले होते. समितीने स्वीडन व यू.एस्.ए. येथील यासारख्या अभ्यासक्रमांचे परीक्षण करून एक कच्चा आराखडा तयार केला आणि त्यावर प्रतिक्रिया मागवल्या. अंतिम अहवाल १९९६ मध्ये सादर करण्यात आला.

चित्रफिती सादर करून डॉ. प्रभूंनी पुरुषांची व स्त्रियांची लैंगिकता यांमधील भेद स्पष्ट केले. अनंत साठे यांनी याच माध्यमाद्वारे बदलत्या कौटुंबिक भूमिकांवर विचार मांडले. कौटुंबिकश्रमविभागणीत स्त्रियांच्या वाट याला येणाऱ्या कष्टप्रद भूमिकेवर त्यांनी भर दिला. पती-पत्नीमध्ये घरगुती कामांची न्याय्य विभागणी होण्याची निकड त्यांनी अधोरेखित केली. यातूनच उभयतांमध्ये खरे साहचर्य निर्माण होईल. शिवाय, पतीने बालसंगोपनात अधिक सहभाग घेतल्यास त्याला पितृत्वाचा अर्थपूर्ण आणि समृद्ध अनुभव प्राप्त होईल.

अनंत साठे यांनी कौमार्य शिक्षणाच्या (adolescence education) क्षेत्रातील शासकीय उपक्रमांच्या अनिश्चित स्थितीचा आढावा घेतला. कौमार्य शिक्षणाची संकल्पना 'एन्.सी.ई.आर. टी. च्या लोकसंख्या शिक्षण विभागाने (Population Education Cell) प्रथम १९८५ मध्ये मांडली. १९९३ मध्ये या विषयावर एक राष्ट्रीय परिसंवाद भरविण्यात आला. व त्यामधून अध्यापन साहित्याची निर्मिती झाली. कौमार्य शिक्षणाला मुख्य अभ्यासक्रमात पूरक (co-curricular activity) स्थान देण्यात आले व त्यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश झाला : पौगंड व्रस्थेत घडून येणारे शारीरिक /मानसिक / सामाजिक बदल, स्त्रीपुरुष समानता, मानवी पुनरुत्पादन, जबाबदार पालकत्व, व्यसनाधीनता तसेच लैंगिक व्यवहारांतून होणारे रोग व विशेष करून 'एड्स' यांसारखे धोके टाळण्याची गरज. कौमार्य शिक्षणाच्या घटकांची विभागणी करून त्यांचा विविध अभ्यास विषयांमध्ये अंतर्भाव करण्यात आला आहे. पर्यवेक्षकांच्या प्रशिक्षणास (Supervisor training) प्रारंभ झाला असून शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी पाठ संच तयार करण्यात आले आहेत. कालांतराने अनेक शिक्षक वर आलेल्या नाजूक बाबी गाळतील असे दिसते. शाळांमधून एड्स विषयी जाणीव जागृती व्हावी यासाठी शासनाने

आयोजिलेल्या कार्यक्रमाची हीच गत झाली आहे. म्हणून स्वयंसेवी संस्थांनी या क्षेत्रात अधिक सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे.

बहुतांश शाळा शासकीय असल्यामुळे याबाबतीत स्वयंसेवी संस्था स्वतंत्रपणे फारसे कार्य करू शकणार नाहीत असे मत अरुणने व्यक्त केले. हिंदुत्ववादी शक्तींचे शासनावर नियंत्रण असताना त्यावर विसंबण्यातील धोक्याचा रेणू यांनी उल्लेख केला. 'एकलव्य' या संघटनेने शासकीय शाळांसोबत यशस्वी रित्या काम केल्याचा दाखला देऊन मीराने स्वयंसेवी संस्था व शासन यांच्यातील सहकार्याची शक्यता अधोरेखित केली. जबाबदार वर्तनाचे धडे मुलग्यांना द्यावेत असे मुलींनी शाळा चालकांना सुचिवल्याची उदाहरणे असल्याचे सांगून अनंत साठे म्हणाले की यावरून विशिष्ट शाळांमध्ये स्वयंसेवी संस्थांना चांगला प्रतिसाद मिळेल अशी शक्यता सूचित होते.

हरीश सदानि यांनी 'मेन अगोन्स्ट व्हायलन्स अँड अब्यूज' (मावा) या संस्थेचा परिचय करून दिला. १९९३ मध्ये वर्तमानपत्रातील एका जाहिरातीद्वारे पुरुषांना स्त्रियांवरील अत्याचारास प्रतिबंध करण्यामध्ये सहभागी होण्याचे आवाहन करण्यात आले. या जाहिरातीला २०५ पुरुष वाचकांनी सकारात्मक सप्रतिसाद दिला व त्यांपैकी वयाने सर्वात लहान होता, तो इयत्ता ९ वीतील एक विद्यार्थी. यामधून मुख्यत्वे करून मुंबई-स्थित व्यावसायिकांचा समावेश असलेला एक मध्यवर्ती गट स्थापन करण्यात आला. सध्या या संस्थेच्या केंद्र स्थानी १५ स्त्रिया व पुरुष आहेत. पण संस्थेपाशी पूर्णवेळ कार्यकर्ते नाहीत किंवा स्वतंत्र कार्यालय नाही. प्रारंभी कुटुंबंतर्गत हिंसा हा 'मावा'च्या आस्थेचा मुख्य प्रश्न होता. पण गेल्या काही वर्षांमध्ये संस्थेने पुढीलप्रमाणे कार्यक्रम हाती घेतले आहेत : तज्ज्ञांकरवी मार्गदर्शन आणि जाणीव-जागृती, भारतीय दंड विधान संहितेच्या '४९८ अ' या कलमाचा गैरवापर होत असल्याचा पुरुष हक्क संरक्षण समितीने केलेला आरोप व त्यातून उद्भवलेले वाद यांसारख्या प्रश्नांवर चर्चा घडवू आणणे, स्त्रियांच्या गट फ्रंडे सहकार्य संबंध जोडणे, आणि 'पुरुष उवाच' पुणे या समविचारी गट सोबत १९९६ पासून 'पुरुष स्पंदन' हा दिवाळी अंक प्रकाशित करणे.

'पुरुष स्पंदन' या वार्षिकाचे आजतोवर पाच अंक प्रकाशित झाले आहेत. पुरुषांची बदलती ज्वीनसरणी व त्यांचे प्रश्न यांमध्ये सदर अंकांद्वारे अर्थपूर्ण अंतर्दृष्टी व्यक्त झाल्या आहेत. या नियतकालिकाला चौफेर मान्यता प्राप्त झाली असून त्याला पारितोषिके मिळाली आहेत. त्याच्या वाचक वर्गात स्त्रियांचा समावेश आहे. मुंबई - स्थित 'अक्षरा' या स्त्रियांच्या संस्थेसोबत 'मावा'ने महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी

भित्तिपत्रकाचा उपक्रम चालविला आहे. व त्याद्वारे या विद्यार्थ्यांना विविध प्रश्नांवर विचार करण्यास उद्युक्त केले जाते. हे प्रश्न पुढीलप्रमाणे : जोडीदारची निवड करताना प्रस्तुत ठरणारे निकष, प्रेयसीने नकार दिला या कारणास्तव तिला दुखपत करण्याची किंवा ठारमारण्याची पुरुषी प्रकृती, आणि 'वट सवित्री' सारख्या प्रथांचा फोलपणा. इच्छित संदेश अधिक लोकांपर्यंत परिणामकारक रित्या पोहचवण्यासाठी 'मावा'ने ध्वनिमुद्रिका आणि पथनाट ययांसारख्या इतर माध्यमांचा वापर केला आहे. 'अॅसिड' हल्ल्याची शिकार ठरलेली तरुणी दिप्ती खन्ना हिला साहाय्य देण्यासाठी निधी जमविण्याची यशस्वी मोहीम देखील संस्थेने चालवली.

पुरुषांचे परिवर्तन : सिध्दांत आणि व्यवहार ...

सहभागी सदस्यांच्या वरील मांडणीवर भाष्य करताना रेणूने पुढीलप्रमाणे मुद्दे उपस्थित केले. ज्या विविध संस्थांचा परिचय करून देण्यात आला त्यांच्या कार्याचे स्वरूप पाहता त्यांनी सहभागी दृष्टिकोन तसेच संवादातून अध्यापन स्वीकारल्याचे दिसून येते. परंतु 'अधिकार/ हक्कावर' आधारित दृष्टीकोनाचा अभाव आढळतो. पुरुषांना आपल्या कार्याचा केंद्रबिंदू मानणारी केवळ एक संस्था असून एकूणच पुरुषत्वाच्या प्रश्नाविषयी मौन पाळले जाते असे जाणवते. लैंगिकता, लिंगभाव व पुरुषत्व याविषयीच्या संकल्पना आणि त्यांचे सुख, कल्पना विलास (fantasies) व वासना (desire) यांच्याशी असलेले परस्परसंबंध यांवर अधिक चिंतन झाले पाहिजे. कुमारांच्या लैंगिकतेकडे एक धोका किंवा जोखीम म्हणून नकारात्मक दृष्टीने पाहिले जाते व परिणामी तिच्या नियमनावर कटाक्ष असतो. लिंगभावावर आधारित भूमिका, स्त्रीपुरुषांमधली श्रमविभागणी यांवर भर दिला जातो. पण संसाधनांची उपलब्धता व त्यांच्यावरील नियंत्रण तसेच लिंगभाव आणि वर्ग यांच्यातील दुवा यांकडे दुर्लक्ष होते. सत्तासंबंधांची पुरेशी संकल्पनात्मक चिकित्सा केली जात नाही.

कुमारवयीन मुलींकडे ज्या प्रमाणात लक्ष पुरविले जाते व त्यांना मार्गदर्शन मिळते त्या प्रमाणात या गोष्टीमुलगांच्या वाट याला येत नाहीत याचा अरुण डोलकेंनी निर्देश केला. हा असमतोल दूर केला पाहिजे. विद्ध लम्प्रभूंनी यास दुजोरा देऊन सांगितले की अशा मार्गदर्शनाअभावी मुलगांना मनस्ताप होतो व त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर देखील विपरीत परिणाम होतो.

लैंगिक शिक्षणाला मार्गदर्शक ठरले अशा व्यापक दृष्टीकोनाची गरज नितिनने अधोरेखित केली व असा दृष्टीकोन आढळत नसल्याचे सांगितले. आदर्श

समाज-व्यवस्थेचे एक दर्शन या उपक्रम समाविष्ट झाले पाहिजे. यामुळे पावलो फ्रेरेच्या विचारसरणीशी सुसंगत अशी शिक्षणप्रणाली घडविता येईल. लैंगिकतेविषयी प्रतिबंधात्मक नव्हे तर सकारात्मक दृष्टि कोम बाळगला पाहिजे असे मत मीराने व्यक्त केले.

सहभागी सदस्यांच्या मनात पुरुषत्वाशी निगडित असेले शब्द त्यांनी सांगावेत अशी सूचना राहुलने केली. मर्दानगी, सत्ता, हिंसा, पाप यांसारखे शब्द उतरादाखल सांगण्यात आले. सहभागी सदस्यांपैकी कोणत्याही एका पुरुषाने सत्ताप्राप्ती आणि सत्ताविहीनता यांच्याशी संबंधित आपले पहिले वहिले अर्थपूर्ण अनुभव कथन करून त्यांविषयी इतरांशी चर्चा करावी असे यानंतर राहुलने सुचविले. प्रसादने पुढाकार घेऊन सांगितले की पहिला पगार हाती पड ला केहा आपणास सत्ताप्राप्तीचा प्रत्यय आला तर मनाजोगता शिक्षणक्रम निवडण्यात वडिल लंमी आड काठीआणली तेंव्हा सत्ताविहीनता अनुभवली. पुरुषत्वामध्ये विभिन्न अनुभवांचा अंतर्भाव होतो म्हणून त्याची व्यापक संकल्पना स्वीकारली पाहिजे यावर राहुलने भर दिला. मुख्य म्हणजे पुरुषदेखील सत्ताविहीनता अनुभवतात याची दखल घेणे आवश्यक आहे. सत्ता संपादनाचा अधिकार आपणास आहे असे त्यांना वाट तेहे खरे, पण अनेकदा त्यांना सत्ता गाजविणे अशक्य होते व यातून आंतर्विरोध उद्भवतात. समलिंगी, निम्नवर्गीय, खालच्या जातीचे, तसेच शारीरिक दृष्ट्या दुर्बल मुलगे/पुरुष यांना सदर आंतर्विरोधांची अधिक झळ बसते. हे लक्षात घेऊन न्याय्य लिंगभावसंबंधांस अनुकूल असे नवे राजकारण घडविले पाहिजे.

पुरुषांना प्राप्त झालेले तथाकथित अधिकार (उदा. मालमत्तेचा अधिकार) एका अर्थाने समाजाने त्यांच्यावर लादलेली ओझी असून त्यांना ही ओझी वागवावी लागतात असा अभिप्राय अरुणने दिला. पुरुषांना यांपैकी काही अधिकारांवर पाणी सोडून ते स्त्रियांकडे सापवावे लागतील आणि मग कदाचित त्यांसोबत येणारी ओझी स्त्रियांना वागवणे भाग पडले. सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये उदा. कामाच्या ठिकाणी पुरुषांच्या वाटचाला येणार अपमान आणि सत्ताविहीनता अनेकदा व्यक्त होत नाही किंवा त्यांची दखल घेतली जात नाही अशी पुस्ती अनील अरोरा यांनी जोडली. 'अधिकारांचे ओझ्यांशी कसे समीकरण करता येईल?' असे स्वातीने विचारले. सत्तासंबंधांचा वर्गाशी संबंधित अर्थ लक्षात घेण्याची गरज तुलसीने व्यक्त केली. सत्ता आणि सत्ताविहीनता यांच्या घट्ट विणीतून घडलेल्या पुरुषत्वाच्या प्रत्यक्ष अनुभवाचे सजग परीक्षण आपल्या सैध्दांतिक बैठकीस कारणीभूत असल्याचे राहुलने सांगितले. सत्तेचे भौतिकेतर आधार

(non-material bases) आणि बदलते संदर्भ यांच्या अनुषंगाने तिची व्याख्या करण्याची गरज रेणूने अधोरेखित केली.

मातृवंशी समाजातील पुरुषत्वाच्या जड णघडणीचा देखील विचार झाला पाहिजे असे मत चिन्मयने मांडले. उत्तर भारतातील ठाकूरांसारख्या तथाकथित पितृसत्ताक जमातींमध्ये सुध्दा कुटुंबांत अनेकदा स्त्रियांच्या हाती अधिक सत्ता असते, शिवाय या प्रदेशातील पुरुषांना पार पाडाव्या लागणाऱ्या मर्दानगीशी निगडित भूमिकांमध्ये स्वकीय स्त्रियांच्या संरक्षणाची जबाबदारी अंतर्भूत आहे, आणि यातूनच त्यांचे प्रसिध्द हिंसक वर्तन उदभवते. या पुरुषांना प्रचंड ताण सोसावा लागतो आणि त्यातून येणाऱ्या क्लेशामुळे अनेक जण व्यसनाधीनता, छंदपंढ आणि शक्तिपात यांना बळी पडतात. पुरुष स्वकीय स्त्रियांचे केवळ संरक्षण करतात असे नव्हे, ते स्त्रियांवर जुलूम जबरदस्तीदेखील करतात असे यावर अनुजने सांगितले व बालिकांवर होणारा लैंगिक अत्याचार हे याचे ठळक उदाहरण असल्याचे सांगितले. पुरुषत्वाच्या विभिन्न रुपांचा शोध घेण्याचे महत्त्व व रेणूने पुन्हा अधोरेखित केले. पुरुषत्वाचा इतिहास समजून घेण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे असे संपतने सुचविले. 'मनुस्मृती'ने खास पुरुषांसाठी योजिलेल्या नियमांचे आकलन या संदर्भात उपयुक्त ठरेल.

भावी उपक्रमांविषयीच्या खुल्या चर्चेद्वारे अनेक सूचना मांडण्यात आल्या. लिंगभाव/लैंगिकता यांविषयीच्या कार्याला समतेवर आधारित आणि मानवतावादी समाजाच्या आदर्शाची बैठक असली पाहिजे. चिरंतन विकासाचा दृष्टीकोनही या कार्याला एक चौकट देऊ शकते. सर्वमान्य असा दृष्टीकोन असंभव असला तरीही काही सामाईक आस्थेचे प्रश्न पुढे येणे गरजेचे आहे. वैज्ञानिक दृष्टि कोनालाचालना देऊन या उपक्रमाला योग्य वैद्यकीय ज्ञानाचा भक्कम आधार दिला पाहिजे. कुठल्याही प्रकारे टीका न करता, सहभागी आणि गतिशील दृष्टिकोम अंगिकारणे आवश्यक आहे. अध्यापन पध्दती व साहित्य यांच्या संकलनास प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

आपसातले सहकार्याचे संबंध वाढवून आणि संशोधनाद्वारे मानवी तसेच माहितीपर संसाधनांचे संघटन करण्याची गरज आहे. विविध व्यवसायांमधील आस्थेवाईक व्यक्तींना एकत्र आणणे विशेष फलदायी ठरेल. पथनाटय, जाहिरात मोहिमा, दृक्श्राव्य माध्यमांतील चर्चा/बातचीत यांसारखे कार्यक्रम एफ्.एम्. रेडिये तसेच इंटरनेट आणि एकूणच प्रसारमाध्यमांद्वारे उपलब्ध होणाऱ्या संधी या सर्व मार्गांनी लोकशिक्षण तसेच माहितीचा प्रसार यांचा कसून पाठ पुरवा केला पाहिजे. जेणे करून यांना स्वतःच्या प्रस्तुत

अनुभवांचा यथोचित वापर करण्यास प्रोत्साहन मिळेल अशा रीतीने प्रशिक्षकांना विशेष करून पुरुष प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण देणे महत्त्वाचे आहे.

ज्यांकडे विशेष लक्ष पुरविणे आवश्यक आहे असे प्रश्न पुढीलप्रमाणे : एड स्त्री निगडि त समस्या, मुलांवरील लैंगिक अत्याचार यास मुलगे ही बळी पडू शकतात हे ध्यानात असले पाहिजे, जिथे कुमारवयीन मुलांना स्वतःचा शोध घेता येईल अशी सुरक्षित व्यासपीठ (safe spaces) तयार करणे, मुलांच्या संगोपनात पित्याला सहभागी करून घेणे, पुरुषत्वाची रचना आणि जडण घडण यांविषयी जिथे पुरुष चिंतन करू शकतील अशी व्यासपीठे निर्माण करणे व टि क्वणे, पुरुष आणि स्त्रीच्या लैंगिकतेशी संबंधित आदर्श व वास्तव तपासून पाहणे, तसेच स्त्रीवाद आणि पुरुषांचे नव्याने उपस्थित होणारे प्रश्न यांमधले खरेखुरे तणाव समर्थपणे हाताळणे. प्रत्येक सहभागी सदस्याने आपणास चालविता येईल असा एखादा कार्यक्रम निवडून त्याचा पाठपुरावा करावा.

सत्राच्या शेवटी

समारोपाच्या सत्रात सहभागी सदस्यांनी कार्यशाळेविषयीच्या आपल्या मतांची देवाणघेवाण करावी असे आवाहन करण्यात आले. प्रत्येकाने कार्यशाळेचा आपण अनुभवलेला एक सकारात्मक आणि एक नकारात्मक पैलू निवडून त्यांची कार्डशीट वर नोंद करावी असे सुचविण्यात आले. प्रत्येक मुद्दयावर खुली चर्चा व्हावी या हेतूने सदर कार्डशीट सगोळा करून त्या सूचना फलकावर लावण्यात आल्या. यांपैकी काही निरीक्षणे / नोंदी खालीलप्रमाणे.

सकारात्मक

• सत्ता आणि सत्ताविहीनता यांची घट्ट वीण असलेल्या पुरुषत्वाची संकल्पना, पुरुषी अस्मितेशी निगडि तइतर प्रश्न, तसेच लैंगिकतेसंबंधीचे प्रश्न समजून घेण्याची ही एक संधी होती.

• लैंगिकतेविषयी तांत्रिक माहिती, विशेष करून विद् ठ लप्रभूंनी स्लाइड्सव्दारे केलेली मांडणी यांचा आमच्या कार्यक्षेत्राशी संबंधित कामात निश्चित उपयोग होईल.

• या प्रश्नासंबंधी इतरांचे कार्य, त्यांची कार्यपध्दती आणि दृष्टीकोने यांविषयी माहिती मिळाली.

• आमच्या कार्याविषयी चर्चा करण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध झाले, तसेच गट चर्चेचा लाभ घेता आला. विविध प्रकारच्या क्षेत्रीय कार्यातून उद्भवलेल्या कल्पना / विचार यांच्या देवाणघेवाणीतून अनेक व्यावहारिक प्राप्त झाल्या.

इतरांच्या अनुभवाचा परिचय होऊन त्याव्दारे स्फूर्ती मिळाली आणि भविष्यकालीन कार्यास उपयोगी अशी दिशा मिळाली. लैंगिकता शिक्षणाच्या क्षेत्रातील आपल्या भूमिकेचा विचार करण्याची संधी मिळाली व दृढ एकोप्याचा प्रत्यय आला.

गेल्या बैठकीच्यातुलनेने सदर बैठकीची उद्दिष्टे आणि कार्यक्रम यांमध्ये अधिक सुस्पष्टता होती. विचारांच्या देवाणघेवाणीस अधिक वाव मिळाला व परिणामी प्रस्तुत प्रश्नांचे जास्त नेमके आकलन प्राप्त झाले.

नवे सदस्य सहभागी झाले, शिवाय जुन्या सदस्यांपैकी बहुतेकांनी सहभाग घेतला. पुरुष सदस्यांच्या संख्येत भर पडली. पूर्वी प्रमाण १२:१५ असे होते ते १७:१३ एवढे वाढले.

नकारात्मक

- व्यासपीठ उपलब्ध असूनही काही महत्त्वाच्या प्रश्नांवर चर्चा झाली नाही.
- नव्याने पुढे येणाऱ्या विषयांवर सखोल चर्चा करण्यासाठी पुरेसा वेळ नव्हता.
- मध्यवर्ती संकल्पनांची व्याख्या करण्याची गरज लक्षात घेतली गेली नाही.

वादविवाद जास्त मुद्देसूद होण्याची आवश्यकता होती.

मोजक्याच सदस्यांनी चर्चेत सहभाग घेतला. कमी बोलणाऱ्या सदस्यांकडे लक्ष पुरवून त्यांना सक्रिय सहभाग घेण्यास प्रवृत्त केले पाहिजे.

पुरुषी अस्मिता, मूल्ये आणि सामाजिक दुवे यांसारख्या व्यापक प्रश्नांच्या तुलनेने कुमारांच्या लैंगिकतेकडे खूपच जास्त लक्ष पुरविण्यात आले. भविष्यात या प्रश्नांची अधिक काळजीपूर्वक चिकित्सा व्हायला हवी.

बहुतांश प्रश्नांसंबंधीची चर्चा अपूर्ण राहिल्याचे जाणवले. रविवार सकाळच्या सत्राची (अभ्यासक्रमाविषयीच्या सांघिक कार्याचे सादरीकरण) एकूण कार्यशाळेची व्यवस्थित सांधेजोड न झाल्याने वेळापत्रकात समाविष्ट असलेला एक कार्यक्रम रद्द करावा लागला.

सहभागी सदस्यांच्या आस्थेचे प्रश्न आणि अंतर्दृष्टी यांविषयीच्या पहिल्या सत्रातून कार्यशाळेची कार्यक्रमपत्रिका विकसित करता आली असती. पुरुषी लैंगिकतेशी निगडित तसैध्दांतिक वादविवाद, तसेच तिचे स्त्रीवाद आणि लिंगभाव यांच्याशी असलेले दुवे यांसारख्या अनेक प्रश्नांवर व विषयांवर चर्चा होऊ शकली नाही.

पुरुषी लैंगिकता आणि अस्मिता यासारख्या महत्त्वपूर्ण आणि संवेदनाक्षम पण बहुशः दुर्लक्षित प्रश्नांसंबंधी झालेली चर्चा आणि विचारविनिमय भविष्यात निश्चितच उपयोगी पडेल असे सर्वसाधारण मत सहभागी सदस्यांनी व्यक्त केले.

सहभागी सदस्यांची यादी

पत्ता	दूरध्वनी
१. ए. कुमार (रुवसेक)
१९१-ए, नेहरु नगर, पो. वल्लम
चेंगलपट्टू, तामिळनाडू - ६०३००२	दूरध्वनी-०४११४-३०६८२ (ऑ)
email - <ruwsec@vsnl.com>
२. डॉ. अनंत साठे (एफ.पी. ए. आय.)
२, स्वानंद, प्रभात रोड गल्ली क्र. ६
एरंड वणे, पुणे - ४११००४
महाराष्ट्र	दूरध्वनी-०२०-५६७६४४२
email - <makdhan@vsnl.com>
३. श्री. अनील सारी अरोरा
३, अनुपम - बी, १०००/१ प्रशांत
नगर, नवी पेठ,
पुणे - ४११ ०३० महाराष्ट्र	दूरध्वनी-०२०-४३२९६४०
email - <anilsaari@vsnl.net>
४. श्रीमती अनिता बोरकर,
संगाती/अभिव्यक्ती
३१ ए- आनंदवाली शिवार, कल्याणी
नगर, गाणगापूर रोड,
नाशिक - ४२२००५, महाराष्ट्र	दूरध्वनी- ०२५३-५७९००५
email - <amdnsk@vsnl.com>
५. श्रीमती अनुज कपिलाश्रमी, समा,
जे - ५९, दुसरा मजला, साकेत,
नवी दिल्ली, ११००१७	दूरध्वनी-०११-६८५००७४
०११-६९६८९७२ (ऑ)
email - samasaro@nda.vsnl.net.in
६. श्री. अरुण डोलके, ओपन सिक्नेट,
'साक्षी', १८/७ उज्वल नगर,
वर्धा रोड, नागपूर - ४४००२५
महाराष्ट्र	दूरध्वनी-०७१२-२६०७०९
email - <aaasn@nagpur.dot.net.in>
७. श्रीमती ऑड्रीफर्नांडि स, तथापि,
४२५ डी.पी. - ७७, मुकुंदनगर,
टि मूवि कॉलनी, पुणे - ४११०३०
महाराष्ट्र	दूरध्वनी- ०२०-४२७०६५९ (ऑ)
०२०-६८७९८७५ (घ)
email - <tathapi@vsnl.com>

८. श्री चिन्मय देबरथ, सारथी, पो.गोधरा (पश्चिम), लुनावाडा ता. सातरामपुर, जि. पंचमहाल - ३८९२३०, गुजरात
दूरध्वनी-०६७५-३९३०६ (ऑ)
९. श्री. दिनेश शर्मा
एकलव्य फील्ड सेंटर
३३, साकेत नगर,
देवास, ४५५००१ मध्य प्रदेश
दूरध्वनी - ०७२७२-२३४९६
०७२७०-४४१२३
email - <ekalavyad@yahoo.com>
१०. श्री. गणेश मांडेकर, अभिव्यक्ती,
३१ ए - आनंदवली शिवार,
कल्याणीनगर, गाणगापूर रोड,
नाशिक - ४२२००५
महाराष्ट्र
दूरध्वनी-०२५३-३४६१२८
०२५३-३४६१२८
email - <amdnsk@vsnl.com>
११. श्री हरीश पटेल, सारथी,
पो. गोधरा (पश्चिम) व्दारा -
लुनावाडा, ता. सातरामपूर,
जि. पंचमहाल ३८९२३०
गुजरात
दूरध्वनी-०६७५-३९३०६
१२. श्री. हरीश सदानी, मावा,
(मेन अगोन्स्ट व्हायलन्स अँड अँयूज)
१२ ए, परिश्रम बिल्डिंग, भंडार गल्ली,
एल. जे. रोड, महिम,
मुंबई - ४०००१६ महाराष्ट्र
दूरध्वनी - ०२२-४३६०३१
(ग्लॅक्सो) ०२२-४९३३८७१
email - <hsadani@yahoo.com>
१३. श्री. लाला जाधव,
महात्मा फुले संस्था,
रायमोहा, जि. बीड - ४१४२०५
महाराष्ट्र
दूरध्वनी - ०२४४२-५८४१३
१४. श्रीमती माधविका नायक,
आय सी आर ड लब्धू
एन - १२६/२ रा मजला,
ग्रेट रकैलास, नवी दिल्ली - ११००४८
दूरध्वनी- ०११-६४६८४९५
०११-६२८३९३३ (ऑ)
email - <icrw@ndf.vsnl.net.in>

१५. डॉ. मीरा सद्गोपाल
रेणुप्रकाश - ए / ३ रा मजला,
८१७, सदाशिव पेठ,
पुणे - ४११०३०. महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२०-४४७०३१४
०२०-४२७०६५९ (ऑ)
email - <miradakin@vsnl.net>
१६. श्रीमती नंदिता अंबिके
योगेश्वरी अपार्टमेंट्स, २ रा मजला
२७/१अ, एरंड वणेपुणे ४, महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२०-५४४०१७५, ४३३०७४७
email - <prasadmirasdar@vsnl.net>
<nandita_ambike@yahoo.com>
१७. श्री. मंगेश कुलकर्णी,
एफ.एस. आय. एम.
११-सी, सरस्वती बाग,
जोगेश्वरी (पूर्व) मुंबई - ४०००६०
महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२२-६३४२६२३
०२२-८३६८६७४
email - <mangeshkul@vsnl.com>
१८. श्री. नितीन परांजपे, अभिव्यक्ती,
३१-अ, आनंदवलजी शिवार,
कल्याणीनगर, गाणगापुर रोड,
नाशिक - ४२२००५ महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२५३-३४६१२८(ऑ)
०२५३-५७९००५
email - <amdnsk@vsnl.com>
१९. श्री प्रसाद तोरसकर. एम.पी.ड लब्धू
हेल्थ सेंटर अँड म्युनिसिपल
डि सेंसरी, भारत नगर, बांद्रा,
मुंबई - ४०००५१ महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२२-५९०६९८३
०२२-६१६२४३६ (ऑ)
email - <wchpadmin@vsnl.net>
२०. श्रीमती प्रसन्ना इनवल्ली, सुसंवाद,
ब-५, साकेत अपार्टमेंट्स,
१ ला मजला कर्वे नगर,
पुणे - ४११०५२ महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२०-५४६०६५८
०२०-५४३२३५१
email - <susamvad@rediffmail.com>
२१. श्रीमती प्रीती नेवकर, अभिव्यक्ती,
३१-अ, आनंदवल्ली,
कल्याणीनगर, गाणगापूर रोड,
नाशिक - ४२२००५ महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२५३-३४६१२८
०२५३-३४६१३८
email - <amdnsk@vsnl.com>
२२. श्री. राहूल रॉय, आकार,
अ-१९, गुलमाहेर पार्क,
नवी दिल्ली - ११००४९
दूरध्वनी- ०११-६५१५१६१
email - <aakar@del3.vsnl.net.in>

२३. श्रीमती रेणू खन्ना, सहज,
१ तेजस अपार्टमेंट्स,
५३ - हरिभक्ती कॉलनी,
जुना पॅड्रा रोड,
बडादा - ३९०००७ गुजरात
दूरध्वनी- ०२६५-३४०२२३
email - <chinu@wilnetonline.net>
२४. श्री. संपत काळे आर. एस.सी.डी.
अ १५ दीपक पार्क-कल्याणी नगर
कार्निर, येरवडा, पुणे - ४११००६
महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२०-५४६५६३९
०२०-६६८९२१३ (ऑ)
email - <rscdpune@vsnl.com>
२५. डॉ.शांता साठे
२, 'स्वानंद', प्रभात रोड, गल्ली - ६
एंड व्गो, पुणे - ४११००४, महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२०-५६७६४४२
email - <makdhan@vsnl.com>
२६. श्रीमती श्रीलक्ष्मी, रुवसेक
(रुल वुमेन्स सोशल एज्युकेशन
सेंटर), १९१ - अ, नेहरु नगर,
वलम पो. ऑ. चेंगलपट्टू, ६३००२
तामिळनाडू
दूरध्वनी- ०४११४-३०६८२
email - <ruwsec@vsnl.com>
email - <sri_lucky@yahoo.com>
२७. श्रीमती स्वाती पोगुलेंकर,
ड बल्यूसी.एच.पी.
(वुमेन सेंट डहेल्थ प्रोजेक्ट),
बी एम सी बिल्डिंग, १ ला मजला,
नेहरु रोड, विले पार्ले (पूर्व)
मुंबई - ४०००५७, महाराष्ट्र
दूरध्वनी- ०२२-८०९०४१४
०२२-६१६२४३८
०२२-६१८६६०७
email - <wchpadmin@vsnl.net>
२८. श्री. तुलसी परब
द्वारा-डॉ. क्वेना सोनलकर, रीडर,
अर्थशास्त्र विभाग
डॉबी.आंबेडकर मराठ वडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद - ४३१००२ महाराष्ट्र
email - <tulsiparab@rediffmail.com>

२९. डॉ. विठ्ठल प्रभू, सी.एस.ई.पी.आय. दूरध्वनी- ०२२-४४५२०६५
(कौन्सिल फॉर सेक्स एज्युकेशन ०२२-४२२१८६७
अँड पॅरेंटिंग इंटरनॅशनल) email -
२ सी शिव सागर, पी. नाईक रोड , <vithal_prabhu@hotmail.com>
शिवाजी पार्क, मुंबई - ४०००१६
महाराष्ट्र

३०. श्रीमती वृंदा वझे, तथापि ट्रस्ट , दूरध्वनी- ०२०-४२७०६५९
टि मविकॉलनी, email - <tathapi@vsnl.com>
४२५/७७ डी.पी, मुकुंदनगर,
पुणे - ४११ ०३०, महाराष्ट्र

शब्द संज्ञांचा कोश आणि लघुरुपे

ए एन एम - परिचारिका दाई, सरकारी आरोग्य केंद्राशी संलग्न

एकलव्य - नवीन शैक्षणिक उपक्रमांसाठी अशास्त्रीय संस्था, मध्य प्रदेश मध्ये अनेक केंद्र
एफ एल ई - कौटुंबिक जीवन शिक्षण, एक संज्ञा, यात 'लैंगिक शिक्षणा'चा अंतर्भाव होतो.

एफ.पी.ए .आय. - भारतीय कुटुंबनियोजन संस्था

एच .आय. व्ही. / एड् स - मानवी रोगप्रतिकारक क्षमतेचा -हास करणारा विषाणू

संपादित केलेली रोगप्रतिकारक क्षमतेचा -हास करणारी लक्षण

आय. सी. आर. ड ब्ल्यू - आंतरराष्ट्रीय महिला संशोधन केंद्र, नवी दिल्ली.

मॅको - 'अभिनेता', वगैरे (मुख्यत्वे मेक्सीकन स्पॅनिश मध्ये)

मर्दानगी - पुरुषत्व, बळकट ; (मर्द पासून पुरुष याचा उल्लेख लैंगिकतेच्या संदर्भात)

मासूम - महिला सर्वांगीण उत्कर्ष मंडळ, पुणे

मावा - मेन अगोन्स्ट व्हायलन्स अँड अब्युझ, मुंबई

एम.पी./यू.पी./ए.पी. - मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, आंध्र प्रदेश (भारतातील राज्ये)

एम.पी. डब्ल्यू. - बहुउद्देशीय (आरोग्य) कार्यकर्ता सरकारी आरोग्य केंद्राशी संबंधीत

पुरुष स्पंदन - पुरुषांचे स्पंदन ('मावाचे वार्षिक नियतकालिक - पुरुष उवाच)

पुरुष उवाच - शब्दशः पुरुषांचे म्हणणे, पुणे.

आर. सी. एच - प्रजनन आणि बालकांचे आरोग्य - एक शासकीय कार्यक्रम

आर. एस. सी. डी. -रिसोर्स अँड स्पोर्ट सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट, मुंबई आणि पुणे.

रुवसेक - ग्रामीण महिलांचे सामाजिक शिक्षण केंद्र, वलम, तामिळनाडू

सहज - आरोग्य पर्यायासाठीच समाज, बडघा, गुजरात

सारथी - पंचमहाल जिल्हयातील ग्रामीण/आदिवासी विकासासाठी कार्यरत असणारी
स्वयंसेवी संस्था

टॉट - प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण देणारी संस्था

ड ब्ल्यू.सी. एच. पी. - वुमेन सेंट डहेल्थ प्रोजेक्ट, मुंबई महानगर पालिका, मुंबई

तथापि ही एक नवोदित संस्था आहे. महाराष्ट्राच्या वाह! प्रशिक्षण कार्यक्रमातून संकलन विभाग म्हणून तथापिची स्थापना झाली. परंतु एप्रिल २००० पासून एक स्वतंत्र संस्था म्हणून तथापि कार्यरत आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रात 'स्त्रिया व आंदोलन' ह्या विषयाशी निगडित संसाधन निर्मिती तसेच मूलभूत शिक्षण व माहिती पुत्रवण्याचे काम तथापि करते. तसेच अगदी गाव पातळीवर कार्यकर्त्यांची कौशल्यं वाढवण्याचे कामही तथापि करते.

ह्याच कामाचा एक भाग म्हणून शरीर साक्षरतेच्या प्रमुख कामांसाठी पुरुषांची लैंगिकता व त्यांचं पुरुषत्व कसं घडतं किंवा कसं घडवलं जातं या एका नव्या विषयाला तथापिने इतरांसाठी वसुधात करून दिली आहे. मुलांसाठी व पुरुषांसाठी काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची संख्या वाढावी अशी तथापिची मनापासून इच्छा आहे. आणि यातून आधारभूत संसाधनांची निर्मिती व्हावी हाही यामागचा हेतू आहेच. हे कार्यकर्ते पुढे घालून इतरांनाही प्रशिक्षित करू शकतील.

— शरीर तथापि आणि अभिव्यक्ती या संस्थांनी मिळून केला.
शरीर साक्षरता कार्यक्रमाचा जै आर डी टाटा ट्रस्ट, मुंबई
यांच्याकडून अर्थसहाय्य मिळते.

अहवालाच्या प्रतीसाठी

तथापि ट्रस्ट
४२५ डी.पी. ०७ मुकुंदनगर
टि म वि कॉलनी
पुणे ४१००३७

अभिव्यक्ती मिडिया कॉर डेव्हलपमेंट
३१ ए आनंदवली शिवाड, कल्याणनगर
गंगापूर ब्रीड,
नाशिक ४२२००५

New Telephone 24267908

दूरध्वनी ०२०-४२६०६५९
24260264

email - tathapi@vsnl.com

web-www.tathapi.org

दूरध्वनी ०२५३-३४६१२८,
३४६१३८

email - amdnsk@vsnl.com